

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

eİ-İBÂNE ADLI ESERİ ÖRNEĞİNE GÖRE eİ-EŞ'ARÎ'NİN KELAMCILIĞI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman:

Doç. Dr. H. Hüseyin TUNÇBİLEK

Hazırlayan:

Ayetullah UĞURLU

ŞANLIURFA

2007

ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Hasan Hüseyin TUNÇBİLEK danışmanlığında, Ayetullah UĞURLU'ın hazırladığı “*el-İbâne* adlı eseri örneğinde el-Eş'ari'nin kelimciliği” konulu bu çalışma .../.../.... Tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Hasan Hüseyin TUNÇBİLEK İmza:

Üye: : Yrd. Doç. Dr. Cüneyt GÖKÇE İmza:

Üye : Yrd. Doç. Dr. Rıfat ATAY İmza:

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

Prof. Dr. Zuhal KARAHAN KARA
Enstitü Müdürü

Bu çalışma Tarafından Desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ÖNSÖZ	v
BİRİNCİ BÖLÜM	1
el-EŞ'ARİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	1
A) el-Eş'arî'nin Yaşadığı Dönem ve Sosyo-Kültürel Ortamı.....	1
B) el-Eş'arî'nin Hayatı.....	3
C) el-Eş'arî'nin Eserleri	9
İKİNCİ BÖLÜM	12
el-İBÂNE'NİN GENEL TANITIMI	12
A) el-İbâne'nin Yazılışı	12
B) el-İbâne Üzerinde Yapılan Çalışmalar	16
C) el-İbâne'nin İçeriği.....	16
D) el-İbâne'nin Kelam Tarihi Açısından Önemi	21
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	25
el-İBÂNE ÖRNEKLİĞİNDE el-EŞ'ARİ'NİN KELAMCILIĞI	25
A) Kelami Bakışla el-İbâne'nin İçeriği.....	25
B) el-İbâne'de İzlenen Kelami Metot	36
C) el-İbâne'nin Eş'arîlik Anlayışının Şekillenmesine Katkıları	53
SONUÇ	61
BİBLİYOGRAFYA	63

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.s.	: Aleyhisselam
Ank.	: Ankara
AÜİFD	: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celaluh
çev.	: Çeviren
<i>D.İ.A</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazret
İst.	: İstanbul
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallahu anh.
s.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve's Sellem
üni.	: Üniversitesi
v.b.	: Ve benzeri
v.s.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları, Yayınevi

ÖNSÖZ

el-Eş'arî, İslam dünyasının düşünce alanında önemli bir yere sahip olmasından dolayı daima araştırmalara konu olmayı hak eden İslam mütefekkirlerinden biridir. Sahip olduğu bu önemli konum sayesinde sadece düşünürlerin üzerinde bir etkiye sahip olmamış aynı zamanda İslam dünyasının en alt tabakasındaki insanların hayatı algılama tarzını da etkilemiştir. Zihinlerde bu etki o kadar derindir ki yenilenme adına çıkmış fikirlerin hiçbiri bunun karşısında durmayı başaramamıştır. Bu başarının altında, el-Eş'arî'nin daha çok inancın samimi bir diliymiş gibi konuşması ve insanlarda sağlam bir Allah inancının var olması gerektiği düşüncesinden hareket etmesinin etkisi olmuştur. el-Eş'arî'nin tarihi aşan bir teolojik söyleme sahip olmasının zamanı aşan değerlerle bir zihniyet oluşturma çabasıyla ilişkisinin olduğu söylenebilir.

Konuyla ilgili olarak yaptığım araştırmalarda bu alanda çok fazla çalışmanın olmadığını görmem bu önemlilikte bir konunun ihmal edilmiş olmasını bir eksiklik olarak görmeme rağmen bu durum çalışmama yönelik inancımı da artırdı. Yapılan çalışma, bir İslam mütefekkirini bir eseri üzerinden anlamaya yönelik olmasından dolayı, şahsın yaşamı ve bu eseri yazmasındaki tarihi nedenler önemli hale geldi. Bu nedenle el-Eş'arî'yi anlamak için onun hayatının anlaşılması gerektiği düşüncesinden hareketle yaşamıyla ilgili belli bir fikre varabilmek için bu konuda bir araştırma yaptık. el-Eş'arî'nin *el-İbâne* adlı eseri yazmasında yaşadığı bazı olaylarla oldukça derin bir ilişki mevcuttur.

Bunlara ulaştıktan sonra el-Eş'arî'nin *el-İbâne* adlı eserini anlamak için kullanılan metod ve delillerin istimaliyle ilgili bazı eserlere başvurdum. Bundaki gayem, eserin hangi kelami süreç içerisinde oluştuğunu ve bunun esere nasıl yansıdığını anlamaktı. Çünkü hemen her eserin daha önceki eserlerde kullanılan metodlarla yakın bir ilişkisi daima mevcut olmuştur.

Bölümler halinde ele alınan konuya ilk bölümde el-Eş'arî'nin hayatı ve yaşadığı kültürel ortam adlı bir başlıkla giriş yapılmaktadır. Ardından gelen bölüm de el-Eş'arî'nin kelimciliğinin anlaşılabilmesi için göz önüne alınan eserin tanıtımına ay-

rılmıştır. Son bölümde ise eserin içeriğinden yola çıkılarak el-Eş'arî'nin kelamcılığı hakkında belli bir fikre ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tezin yazılmasında desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Yrd. Doç. Dr. Rıfat ATAY, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL ve Yrd. Doç. Dr. Cüneyt GÖKÇE'ye teşekkürü bir borç bilirim. Gerek ders döneminde gerekse danışmanlık görevi boyunca hiçbir konuda yardımından beni mahrum etmeyen çok kıymetli danışmanım Doç. Dr. Hasan Hüseyin TUNÇBİLEK'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

Şanlıurfa, 15/01/2007

Ayetullah UĞURLU

BİRİNCİ BÖLÜM

el-EŞ'ARÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

A) el-Eş'arî'nin Yaşadığı Dönem ve Sosyo-Kültürel Ortamı

el-Eş'arî'nin yaşadığı devir, İslâm dünyasında fikrî hareketliliğin yaşandığı zirve dönemine denk geliyordu. İslâm'ın zihinlere getirdiği fikir esintisinin son derece hız kazandığı bir dönem yaşanıyordu. Bu dönemde el-Eş'arî, Abbâsîlerin başkenti olan Bağdat'ta hayatının büyük bir kısmını sürdürmüş olmasından bu fikri hareketliliğin içinde yoğunluktaydı. Bu açıdan Bağdat'ı, insanların zekâ potansiyellerini kullandıkları yer olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bağdat'ta, zihnî hareketliliğin yoğunluğu nedeniyle her fikirden insan bulmak son derece mümkündür. Buralarda, farklı fikirlilik o kadar zihinlerde derinleşmişti ki birbirine tamamen zıt ekollerin doğuşuna vesile olmuştu.¹ Bu ekolleşme, Bağdat'ı her konuyu kapsayan fikrî tartışmalara ve farklı mülahazaların sistemleşip mezheplere dönüşmesine tanıklık eden bir şehir haline getirmişti. Bağdat, bu fikri hareketliliğe ev sahipliği yapmayı, Abbâsîlere başkentlik yapmış olmaya ve hareketli bir ticaret merkezi konumunda bulunmaya borçludur.

Abbâsîlerden önce gelen Emevi devletinin Cebriye'yi desteklemesi, o dönemde bu anlayışın komşu bölgelerde etkili olmasını sağlamıştır. Bunun yansısı Abbâsîlerin desteklemiş olduğu kadercî anlayışın da bu dönemde zihinlerde hükümünü sürdürmesi ortamın fikir yapısını çok ciddi bir şekilde etkilemekteydi. Bu durum, fikir çatışmalarının doğmasına, insanların fikren çabuk tercih değiştirmesine neden olmaktadır. Bu da fikri derinliklerle meşgul ve bütün cedel yöntemlerini bilen birbirinden farklı yaklaşımlara sahip insanların yetişmesini sağlamaktaydı. el-Eş'arî'nin bu ortamda dünyaya gelmiş olması fikir ve zihin yapısı üzerinde etkiler bırakacak ve aynı zamanda sonraki dönemdeki değişimine de kaynaklık eden ortamın sebeplerini oluşturacaktı. el-Eş'arî'nin eserlerinde bu dönemde tartışılan konuların tümünün izlerine rastlamak hem dönemin yapısı hakkında hem de el-Eş'arî'nin dönem ile nasıl bir zihin ilişkisinde olduğunu anlamamızı sağlayabilir. O dönem içerisinde insan özgürlüğünün, şefaatin, Allah'a ait sıfatların, kabir azabının ve imamet meselesinin yoğun bir şekilde tartışılmış olması, bu konuların el-Eş'arî'nin eserlerin-

¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Konya, 1994, III , 524.

de ele alınarak tartışılmasına neden olmuştur. Buradan yola çıkarak el-Eş'arî kelamcılığının dönemin bir sonucu olduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

el-Eş'arî'nin yaşadığı kültürel ortamı şekillendiren fikirler sadece bunlarla sınırlı değildi. Aynı zamanda, ortam, farklı inançlara sahip, tarihi kökenleri çok derinlere kadar giden felsefi inançların etki alanına da açıktı. Abbâsî döneminde yapılmış çevirilerin ve Antik Yunan'dan alınmış felsefi geleneğin ortamın üzerinde etkileri vardı². Bu etki Mutezile anlayışını derinden etkilemiş ve Bağdat'taki atmosferi tamamen şekillendirmiştir. Bunun yanı sıra Bağdat'ta komşu olarak kabul edilebilecek kadar yakın bir mesafeye sahip olan İran kültürü de ortamı derinden etkilemeye devam etmekte ve buralardan İslâm dünyasına gelen tanrı anlayışları ya yeni bir felsefi yaklaşımı ya da yeni bir tartışma alanı yaratmaktaydı. Kelam anlayışının bu durumlar altında şekilleniyor oluşu yeni bir atmosfere kapı aralamaktaydı.

Kelami tartışmaların yönünü belirleyen başka bir etki ise Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra İslâm dünyasının yaşamış olduğu siyasi çalkantılar ve bu siyasi çalkantıların zihinlerde meydana getirdiği tarafgirliğin ekollere dönüşmesi olarak görülebilir.³ Bu durum aynı zamanda birbirinden tamamen farklı siyasi tutumlar üretmiş ve Abbâsîler dönemindeki muhalefeti besleyen temel öge haline gelmişti. Bu, doğal olarak buna sebep olan olayların yorumlanmasına ve buna uygun kelami anlayışların oluşmasına neden olmaktaydı. Kelamcıların kendilerine ait birikimlerini tarihten devralmış olmalarının, kelami anlayışlarında tarihteki olayları merkezi bir hale gelmesini ve bu alanla uğraşanların bu etkilerden kurtulabilmesini imkansız hale getirmekteydi. Bu, siyasi otoritenin fikri tartışmaları kontrol altında tutmasına ve kelamın siyasetle iç içe bir gelişmeye boyun eğmesine sebep olmaktaydı.

Abbâsî halifelerinin siyasi otoritelerini İslam dünyasının fikir yaşamında tarafsızca kullandıklarını savunan bir görüşü kabul edebilmek oldukça zor görünmektedir. Zihinleri etkileyen tarihsel nedenlerin Abbâsî halifelerinin siyasi tutumlarını şekillendirmede ve yakın ilişki içerisinde oldukları bilginlerin hangi fikirden ve kimlerin olacağını belirlemede etkili olmaktaydı. Yunan çevirilerinin bütün maliyetini üstlenen Abbasi halifeleri, çevirilerin etkisi sonucunda oluşan fikri yapının dışında kalan mezheplere yaşama imkanı tanıma niyetinde değillerdi. Halku-l Kur'an üzerinde yapılan tartışmalarda görüleceği gibi

² Yıldız, *a.g.e.*, III, 524.

³ Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbatullah Kaya,

bu düşünceyi paylaşmayanların baskı altına alındığı ve yaşama alanlarının gittikçe daraldığı bir dönem yaşanmaktaydı. Bu siyasi destek Mutezile'nin gücünü artırmasına ve sonraki dönemleri etkileyecek nitelikte eserler vermesine sebep olmuştu. Bu durum akılcılığın taraftarları ve buna muhalif olanların sahnede olacağı şartlara sebebiyet verdi.⁴ Abbâsî halifelerinin akılcılığa olan fazlaca destekleri buna muhalif olanların yaşama imkanını daraltmış olsa da buna ciddi bir muhalefetin yaşadığına tarih tanıklık yapmaktaydı. Şartlar hep bu şekilde devam etmedi. Abbâsî devleti bir süre sonra her devletin yaşamakta mecbur olduğu zayıflama sürecine girdi. Bu zayıflama fikir dünyasının şartlarını da direk etkiledi ve akılcılık yönünde esen siyasi ve psikolojik havayı tam tersine çevirdi. Siyasi gücün Selçuklara devrolması beraberinde İslâm dünyasında yeni bir fikirsel atmosferin doğmasına sebep oldu. Oluşan siyasi şartlar, kadercilerin kelamın toplumu etkileyen konularını yavaş yavaş terk ettikleri bir fikirsel ortamı meydana getirdi. Daha önceki yaklaşım tarzı olan akli merkeze almanın yerine nassın daha fazla önemsendiği ve bunun sonucu olarak doğan kelami anlayışın etkili olduğu bir atmosferin oluşmasına neden oldu.

Sonuç itibari ile bu dönemde İslâm dünyası fikri zenginliğin bütün gelişim şartlarını kendi içinde barındırmaktaydı. Her türlü zihin yapısının emareleri İslâm dünyasında yaşama imkanı bulmuştu. Problemlere sebep olacak çatışma ortamlarına neden olmuşsa da, İslâm dünyasının kendisini medeniyet olarak tanıtmada kullandığı bütün argümanlar bu dönemlerde tezahür etmiştir. Siyasetin ve fikir dünyasının bu kadar yakınlaştığı bu dönemin daha olumlu siyasi değişimler üretmemiş olması üzücüdür. Fakat bu dönemin kültürel yapısı tarafgir olmayan bir anlayışla yeniden yorumlanabilirse, İslam Dünyası, belki de o ihtiyaç duyulan özgürlükçü siyaset mantığına sahip olma şansını elde edebilecektir.

B) el-Eş'arî'nin Hayatı

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Sıffin Olayında hakem olarak kabul edilen ve meşhur sahabelerin önde gelen isimlerinden biri olan *Ebu Musa el-Eş'arî'nin* neslindedir.⁵ Onun el-Eş'arî lakabı ile anılmasının asıl nedeni de budur. *Ebu Musa el-Eş'arî'nin* bu lakabı alma-

İstanbul, 1999, s. 34.

⁴ Ebu Zehra, *a.g.e.*, s. 142.

⁵ Subkî, EbuNasr Abdurrahman, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti'l-Kübra*, Kahire, 1992, III, 351; Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihu 'l-Bağdâd*, Kahire, 1931, III, 347.

sının nedeni olarak Yemen’de saygın bir kabile olan *Eş’ar* kabilesininin⁶ önde gelenlerinden biri olan *Nebt İbn-i Eded* doğduğu zaman gövdesinin çok kıllı olmasından kendisine “çok kıllı” anlamında *Eş’ar* denilen birinin soyundan gelmesi rivayetlerde zikredilmektedir. Bu kabilenin soyundan gelen *Ebu’l Hasan el-Eş’arî*’ de bu lakabı almıştır. el-Eş’arî’nin nispet edildiği kabile hakkında şöyle bir hadis rivayet edilir. “...*el-Eş’arî’ler bendendir, ben de onlardanım.*”⁷ Bu tarih boyunca bu kabile için bir övgü kaynağı haline gelmiştir. Onun Ebu Musa’nın soyundan gelmediğine dair iddialar varsa da bunlar ilmi-likten uzaktır. Ehl-i sünnet akidesinin gelişip yayılmasına yönelik önemi katkılarından dolayı “Nasırüddin” lakabıyla da anılır.⁸

el-Eş’arî mezhebinin kurucusu olan *Ebu’l-Hasan el-Eş’arî* ‘nin tam ismi *Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail b. Bişr b. İshak b. Salim b. İsmail b. Abdullah b. Musa b. Bilal b. Ebi Bürde b. Ebi Musa el-Eş’arî el Yemani el-Basri el-Eş’arî*’dir.⁹ el-Eş’arî’nin doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgilere rastlansa da bunlar arasında bir yakınlık tespit etmek mümkündür. Bazı kaynaklarda onun 270/ 883 tarihinde Basra’da doğduğunu zikretmektedir. Diğer bir kaynakta da 260/873 tarihinde Basra’da dünyaya geldiği rivayeti bulunmaktadır.¹⁰ Küçük yaşta babasını kaybeden el-Eş’arî onun vasiyeti üzerine Sünni bir alim olan Yahya b. Zekerriya es-Saci’nin öğrencisi oldu. Annesinin Mutezili bir alim olan *Ebu Ali el-Cubbai* ile evlenmesinden sonra da onun himayesinde yetişti ve kendisinden kelam tahsil etti.

el-Eş’arî’nin dünyaya geldiği siyasi ortam, Emeviler’in siyasi hakimiyetlerini kaybetmeye başladıkları artık siyasi gücün Abbâsîlerin eline geçtiği döneme denk geliyordu. el-Eş’arî’nin yaşadığı dönemde sırasıyla *Halife Mutemid* (256-279/870-92), *Mu’tezid* (279-89/892-902), *Muktefi* (289-95/902-908) ve *Muktedir* (295-320/908-932) başa geçmişlerdir. Sonraki dönemlerde Abbâsîler de güçlerini yitirmeye başladı. Bu nedenle tam bir siyasi istikrardan bahsedilemezdi. Karmati asilerinin bu dönemde sebep oldukları siyasi belirsizlik ilmi ortamda da olumsuz sonuçlar doğuruyordu. Hilafet merkezi de halifenin iktidarını tehlikeye düşürecek siyasi çalkantılarla doluydu. Farklı etnik yapıdaki insanların

⁶ İbn Hallikân, Şemsuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed el- Bermekî, *Vefayâtü’l-Âyân*, Mısır, 1996, I, 327.

⁷ Nisâbü’rî, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, İstanbul, 1981, IV, 167.

⁸ Abdülhamid, İrfan, “*el-Eş’arî, Ebu’l-Hasan*,” DİA, İstanbul, 1995, XI, 445.

⁹ Subkî, *a.g.e.*, III, 347; İbn Nedim, *Fihrist*, Beyrut, 2000, s. 257.

¹⁰ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi ‘l-Müfteri fî ma Nüsibe ilâ İmam Ebi Hasan el-Eş’arî*, Abdülbaki Cezairi, Şam, 1990, s. 34.

iktidara nüfuz etme çabaları sıkıntılı bir rekabete dönüşmüş haldeydi. İşte böyle bir ortamda fikri yaşamını sürdüren el-Eş'arî, ömrünün kırk yılını Mutezile mezhebinin savunduğu fikirlere inanarak hayatını devam ettirdi. Buna neden olan durumlardan biri de el-Eş'arî'nin Mutezile ekolünün ileri gelenlerden biri olan *Ebu Ali el-Cubbai* (v. 303/915) 'nin üvey evladı olmasıydı.¹¹

el-Eş'arî muhtemelen 300'lü yıllarda Bağdat'a giderek hayatının geri kalan kısmını orada geçirdi. Bağdat'ta Hanbeliler'in ileri gelenlerinden Hasan b. Ali el-Berbehari'yi ziyaret ederek ona Mutezile alimleriyle ayrıca Hristiyan, Yahudi ve Mecusilere karşı verdiği fikri mücadeleleri uzun uzun anlattıysa da beklediği ilgiyi göremedi. Daha sonra Ahmed b. Hanbel'in akidesini savunan *el-İbâne*'yi yazıp Berbehari'ye sundu; ancak bu defa da beklediği ilgiyi bulamadı.

el-Eş'arî eğitimini üvey babasının dışında başka alimlerden de almıştır. Bunlar *İbrahim b. Ahmed, Zekeriyya es-Saci İbn. Yahya el-Basri* (v.307/919) *Sehl b. Nuh, Abdurrahman b. Halef ed-Debi, Ebu Ruveyk el-Basri* (v.279/892) ve *Ebu Halife el-Cehmi'dir*.¹² Bağdat'ta iken camide *Ebu İshak el-Mervezi* (v.340/951) tarafından sürdürülen hadis sohbetlerine katıldığı ve kendisinin de bu zata kelam öğrettiği bildirilmektedir.¹³

el-Eş'arî belli bir ilmi yeterliliğe ulaştıktan sonra kendisi de talebe yetiştirmeye başlamıştır. Kelamî konularda dikkate değer çığır açmış birinin sonraki dönemlerin ilmi akışına yön verecek kişileri eğitmemiş olduğunu düşünmek tabii ki yanlış olur. el-Eş'arî'nin tabakat eserlerinde geçen talebeleri *Ebu Sehl es-Su'luki en-Nişaburi* (v.368/979), *Ebu Bekr Kaffal, Ebu Muhammed Taberi el-İraki, Zahir b. Ahmed es-Sarahsi, Ebu Zeyd el-Mervezi, Hafız Ebu Bekr Cürçani el-İsmaili, Ebu'l Hasan el-Bahili el-Basri*¹⁴. Bunların arasındaki üç isim *Ebu Sehl es-Su'luki en-Nişaburi, Ebu'l Hasan el-Bahili el-Basri, Ebu Abdullah b. Mücahid el-Basri el-Bağdâdî*, sonraki dönemin önde gelen alimleri arasında sayılır.¹⁵

el-Eş'arî'nin fikirleri, yetiştirdiği talebeleri sayesinde İslâm dünyasında bilinir ve tartışılır hale gelmiştir. Aynı zamanda yeni bir mezhebin doğuşuna da kaynaklık etmiştir. Mutezilenin gücünü kaybetmesinde ve toplumun gittikçe daha muhafazakar oluşunda öğrencileri tarafından sistemleştirilen el-Eş'arî'nin görüşlerinin farkedilir bir etkisi olmuştur.

¹¹ Bağdâdî, *a.g.e.*, X, 351.

¹² Subkî, *a.g.e.*, III, 350.

¹³ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁴ Subkî, *a.g.e.*, III, 870.

Bu görüşlere sahip olmasının altında Şâfiî olmasının da ciddi katkılarının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁶ Şâfiî olmasının sebebi bir Şâfiî alimi olan el-Merzevi'den ders almasıdır. Fakat şuna da dikkat etmek gerekir ki el-Eş'arî'nin başka bir mezhebe bağlı olabileceği ihtimali de kaynaklarda rivayet edilmektedir. Onun Maliki mezhebine bağlı olabileceği gibi Hanefi de olabileceği ifade edilmektedir.¹⁷ Lakin, kelami yaklaşımlarının mantığından yola çıkılarak hangi mezhebe daha yakın olduğu tespit edilmeye çalışılırsa onun daha fazla Şâfiîliğe yakın olduğunu tespit etmek mümkündür. Ayrıca şunu da unutmamak gerekiyor onun tarzı daha çok Ehl-i Sünnet'in tüm yapısal yönlerini barındırdığı için onu sadece bir mezheple anmakta yeterince doğru olmayacaktır. Çünkü *el-İbâne* adlı eserinin hemen giriş kısmında inanç mantığını çerçeveselendirirken '*Ahmed b. Hanbel'in* akidesini benimsiyor, onun görüşlerine muhalif olan görüşleri reddediyoruz'¹⁸ şeklinde bir ifadesi bulunmaktadır.

el-Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılması ve o dönemde Mutezile'ye karşıt olan Ehl-i Sünnett'in yaklaşımlarını her yönden kabul etmiş olmasının eserlerinde savunacağı ve delillendireceği fikirlere etki etmiş olduğu inkar edilemez görünmektedir. Bu etkiler altında el-Eş'arî'nin mezheb anlayışı şekil bulmakta ve ortaya koyacağı eserlere kaynaklık etmekteydi. el-Eş'arî'de şekillenen bu durumun yaşanılan süreçle yakından ilişkili olduğunu da unutmamak gerekiyor. Çünkü el-Eş'arî, tarih akışının ürettiği fikri bir sürecin içinde yaşamına devam etmekteydi.

el-Eş'arî kırk yaşına kadar Mutezile mezhebine mensup biri olarak bilinir. Fakat sonradan hocası ile yaşadığı kelami bir tartışmanın sonucu yeni bir kelami anlayışa yönelme ihtiyacı duymuştur. Bu değişimi İbn-i Asakir *Tebyin* adlı eserinde:

"el-Eş'arî, Mu'tezile kelamında yetişmiş bir birey olarak kelami konularda hocalarına sorular sormaya başlar. Sorulara verilen cevaplar tatmin edici olmayınca bu işle meşguliyeti daha derinleşmeye başlar. Bir gece kelami bir problemi çözmek amacıyla kendisine yardımcı olması için Allah'a dua etmeye koyulur. Duasına cevap olarak rüyasında kendisine şunları söyleyen Hz. Peygamber'i (sav) görür. 'Sünnetime sarılman lazım'. İşte bunun üzerine el-Eş'arî, Mutezile'den ayrılarak

¹⁵ W., Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara, 1981 s. 388.

¹⁶ Subkî, *a.g.e.*, III, 366,367.

¹⁷ Watt, *a.g.e.*, s. 359.

¹⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 34

kendi fikirlerini oluşturur. Bir Cuma günü Basra Camiinin kürsüsünde, i'tizal fikirlerinden ayrıldığını açıklamış, ve 'Ey insanlar, beni tanıyan tanımuştur. Tanımayanlara da şimdi ben kendimi tanıtıyorum. Ben Ali b. İsmail el-Eş'arî'yim. Daha önce Kur'an'ın mahluk olduğunu, Allah'ın gözlerle görülemeyeceğini, işlenen şerli işlerin yaratıcısının insanın kendisi olduğunu savunuyordum. Ben bu fikirlerden dolayı tövbe ediyorum, i'tizal fikirlerini nefsimden söküüp atıyorum. Bundan sonra Mu'tezile'nin ayıp ve rezaletlerini ortaya koyacağım. Ey insanlar, ben bir müddet sizden uzaklaştım, delilleri tetkik ettim, delillerin birbirine eşit olduğunu gördüm, hiçbirini diğerine tercih edememe durumunda kaldım. Allah'tan beni doğru yola iletmesini istedim ve şu kitapta yazdığım iman esaslarına ulaştım. Ben daha önceki inançlarımı şu elbiseyi nasıl çıkarıp atıyorsam, öylece çıkarıp attım,'''¹⁹ şeklinde rivayet etmiştir.

Bu değişimin başka bir nedeni olarak da, el-Eş'arî'nin sık sık hocası olan Cübbai'yi temsilen halka açık tartışmalara katılmasını zikretmek mümkündür. Bir defasında, el-Eş'arî'nin, muhalif görüşe sahip biri tarafından sorulan sorulara yeterince ikna edici cevaplar verememesi üzerine el-Eş'arî Mu'tezilenin düşüncelerini yenilemesi gerektiği fikrine vararak, günün problemlerine yeni çözümler getirme niyetiyle fikirlerini değiştirmiştir.²⁰

el-Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılışına neden olarak ifade edilebilecek başka bir rivayet ise el-Eş'arî ile hocası *Ebu Ali el- Cübbai* arasında geçen üç kardeş meselesidir.

"Mutezile'ye göre kullar hakkında hayırlı olanı yaratmak Cenab-ı Hakka vaciptir. Bu görüşün doğruluğundan şüphe eden el-Eş'arî, hocası Ebu Ali el- Cübbai el-muteziliye sorar:

- Biri kafir, biri Salih mü'min, biri de sabi iken ölen üç kardeş hakkında ne dersin?
- Mü'min yüksek derecelere ulaşır, kafir azapta kalır, sabi ise ne sevaba erdirilir ne de azaba duçar olur.
- Sabi, mü'min-i salihin derecelerine gitmek isterse izin verilir mi?
- Hayır. Ona şöyle denir ; Senin kardeşin bu yüksek derecelere taat ile ermiştir. Senin ise taatın yoktur.

¹⁹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 148,149

²⁰ Watt, *a.g.e.*, s. 381

- *Eğer Çocuk: Ya rab kusur bende değil, sen beni yaşatmış olsaydın sana itaat ederdim... derse Cenab-ı Hak ne buyurur.?*

- *Şöyle buyurur: Sen yaşamış olsaydın isyan edecek azabıma duçar olacaktın. Bunu bildiğimden seni yaşatmadım, senin için hayırlı olanı yaptım.*

- *Ya Kafir: Ey alemlerin Tanrısı, Ey acıyanların en çok acıyanı! Onun halini bildiğin gibi benim halimi de bilirdin, neden onun hayrına olanı yaptın da benim hayrına olanı yapmadın... derse?*

- *Vesveseye tutuldun.*

- *Hayır. Ben vesveseye tutulmadım. Ne var ki şeyhimizin söyleyecek sözü kalmamış.²¹*

Bazı Hanbelilere göre ise, dedesinden nakleden mirasın Basra kadısı tarafından sünni olmadığı gerekçesiyle kendisine verilmeyişi veya şöhrete kavuşma hevesi onu Mu'tezileden ayırmıştır.²² Ancak Hanbelilerin aşırı tutuculuğu ve el-Eş'arî'ye yönelik tekfire kadar varan suçlamaları bu iddianın bir ithamdan öte bir şey olmadığını gösterir.

Bu rivayetlerin tamamından anlaşılıyor ki kelami tartışmaların yoğunlaştığı bir ortamda bulunması, el-Eş'arînin fikri çizgisini derinden etkilemiştir. Zihinsel tartışmalarının tabiatından kaynaklanan bir durum vardır ki o da hiçbir zaman cedel ve fikri delillendirmede kolay bir yolla ortak sonucun bulunamamasıdır.. Bu nedenle kişinin kendisini aciz hissedeceği fikirlerle karşılaşması her zaman mümkündür. el-Eş'arî, kelami eğitim almış olmasının getirdiği bir sonuç olarak genellikle bu durumlarla muhatap olduğu ihtimali kabul edilebilir. Bu durumlarla daima iç içe olmak fikirsel gelişim ile birlikte zihinsel değişim kabiliyetini daima içinde barındırır. Uzun süre böyle bir ortamı teneffüs eden el-Eş'arî ilk önceleri fikri gelişimini belli bir çizgide sağlamaktaydı. Daha sonraları karşılaştığı farklı zeminli fikri yapıları kendi anlayışı çerçevesinde sonuçlandıramama sorunundan farklı bir zemine kayış el-Eş'arî için zorunlu bir duruma dönüşmüş olmaktadır. Tabi ki kendi dönemi için böylesine keskin bir dönüşüm kendi içerisinde tahlile ihtiyaç duyan çok fazla noktayı barındırdığını söylemek şaşırtıcı olmayacaktır. Örneğin önceki dönem ile sonraki sürecin arasındaki kopuşu sağlayan adımların ard arda gelişini sağlayan psikolojik etmenlerin gerçeklikle ilişkisini tespit etmek bu noktayı aydınlatma açısından çok önemli bir aşama sağlayacaktır.

²¹ Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmîne Giriş*, İstanbul, 1981, s. 23, 24

C) el-Eş'arî'nin Eserleri

el-Eş'arî'nin ortaya koyduğu eserler değerlendirildiğinde zengin bir külliyat oluşturduğu söylenebilir. Onun eserlerinin tek yönlü olmayıp değişik alanlarda çok farklı konuları içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Aynı zamanda eserlerinin tek anlayışla yazıldığını söylemek de yanlış olacaktır. Çünkü onun Mutezili iken yazdığı eserler de mevcuttur.²³ Mutezile'den ayrıldıktan sonra yazdıklarında önceki eserlerinde ortaya koyduğu anlayışı reddetmektedir.

el-Eş'arî'nin vefatına kadar ortaya koyduğu eser sayısının yüz civarında olduğu, bunun otuzunun Mutezileden ayrıldıktan sonra yazdığı diğerlerinin ise bundan önce kaleme aldığı İbn-i Asakir tarafından ifade edilmektedir.²⁴

el-Eş'arî'nin kaleme aldığı eserler aynı yönde olmadığı için zorunlu olarak genel bir tasnife tabi tutulması gerekmektedir.

- A) Kelam ilminin bahisleriyle ilgili olan ve Ehl-i Bid'atı, özellikle Mu'tezileyi reddi hedef alan eserler
- B) Filozoflar , tabiatçılar, dehriler, Brahmanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi İslâm dışı cereyanları reddeden eserler.
- C) İslâmi ve gayr-i İslâmi mezheplerin görüşlerini aynen nakleden Makalat kitapları
- D) Tefsir, Hadis, Fıkıh ve diğer İslâmi ilimler sahasında meydana getirdiği eserler.²⁵
- E) Kendisine bizzat ya da dolaylı olarak sorulan sorulara cevap olarak yazmış olduğu eserler

1) Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü 'l-Musâllîn

el-Eş'arî, bu eserinde tam bir tarafsızlıkla mezhebi anlayışların fikirlerini nakletmiş ve herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır. Eserin girişinde Ehl-i Hadisin fikirlerini

²² Ahvâzî, *Mesâlibu İbn Ebi Bişr el-Eş'arî*, Neşr. Michel Allard, 1970, XII, 155,157-163

²³ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 136

²⁴ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 128

verdikten sonra bu inancı kabul ettiğini ifade etmiştir. İstanbul ve Mısır'da neşredilmiş eser üç bölüm olarak hazırlanmıştır.

1. İslâm fırkalarının ve Ehl-i sünnet akidesinin genel fikirleri
2. Kelam ilminin hassas meselelerindeki ihtilaflar
3. Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkındaki ihtilaflar ve fırkaların Kur'anın hakkındaki görüşleri

2) el-İbâne an Usûli'd-Diyâne

Mutezile'den ayrıldıktan sonra tavrını belirlemek için yazılmış olan eserde el-Eş'arî, ilkin selefin görüşlerinin özetledikten sonra nübüvvet meselesi dışında bütün kelami konulara değinmiş ve özellikle ayrıldığı mezhebin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Eserle ilgili geniş bilgiye ileriki sayfalarda daha fazla yer verilecektir.

3) Risâle fi İstihsâni'l-Havd fi İlm'l-Kelâm

Farklı baskıları olan bu küçük risalede el-Eş'arî tembellik gösterip taklide yönelen insanları eleştiriye tutmuştur. Kelamcılarının kullandıkları delillendirme yöntemlerini Kur'an'dan deliller bulup savunmaya çalışmıştır. Eser Haydarabad'da h.1344 yılında basılmış olup, Ta'liki, R. J. Mc Carthy tarafından yapılmış Kitabu'l Lum'a ile beraber neşredilmiştir.²⁶

4) Risâlet'ül İman

İman konusundaki eserin farklı baskıları olup, eser *Spitto* tarafından Almanca'ya da çevirilmiştir.

5) el-Lüma fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'

Bu eser el-Eş'arînin görüşlerini beyan eden en önemli ve en güvenilir kaynaklarından biridir. Kelami bir tarz ile Kur'an'dan , Allah'ın iradesi, ru'yetullah, kader, istitaa, tadil, iman, va'd ve vaid ile imamet meselesini ele alan bu eser on babdan müteşekildir. *Mısır'da* ve *Beyrut'ta* basımı yapılmıştır. *Beyrut'taki* basımında R. J. Mc Carthy'nin bir mukaddimesi bulunmaktadır. Ayrıca Joseph Hell tarafından Almanca'ya da çevrilmiştir.

Söz konusu eser Türkiye'de Abdulhekim Beki tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisans tezi olarak Türkçe'ye çevrilmiştir.

²⁵ Topaloğlu, a.g.e., s. 137

²⁶ Taşyapan, Mahmut, *Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin "el- İbâne an Usûli'd-Diyâne" adlı eserin tercümesi ve "Efâl-i İbâd" konusunun değerlendirilmesi*, Kayseri, 1995, s. 13

6) Risâle Ketebe bihâ ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb

Bu kitapta sünnet ehlinin itikadı geniş olarak açıklanmıştır. Eser *Kıvamüddin Burslan* tarafından Türkçe'ye çevirilerek yayınlanmıştır. Ayrıca eser, 1987 yılında “Usûlü Ehl-i süne ve'l-Cema'a” ismiyle, Muhammed Es-Seyyid el-Cilayend tarafından tahkikli olarak basılmıştır.

Bunların dışında da el-Eş'arînin günümüze ulaşmayan bazı eserleri mevcuttur. Eserler şunlardır;

*en-Nevadir fi Dekaike'l-Kelam, es-Sıfat, el-Muhtasar fi't-Tevhid ve'l-Kader, İzahu'l-Burhan, el-İhticac, el-Ahbar, Dela'ilü'n-Nübüvve, Fi'l-İmame, Ale'n-Nasih, Fi Enne'l-Kiyase, Yehussu zahire'l-Kur'an, Ale'n-Nasara, el-Mesa'il ala ehli't-Tesniye, el-Fusül fi'r-red ale'l-Mülhidin ve'l-Haricin anil Mille, Cümelü'l-Makalat fi ekavili'l-Mülhidin, Ala Ehli'l-Mantık, er-Red ale'l-Felasife, Nakzu Nakzi Te'vili'l-Edille ale'l-Belhi, el-Kami'li-Kitabi'l-Halidi fi'l-İrade, Nakzü't-Tac ala İbni'r-Ravendi, Fi'n-Nakz ala İbni'r-Ravendi fi İbtali'tevatür, Nakzü'l-Latif, ale'l-İskafi, Nakzu Kelami Abbad b. Süleyman, en-Nakz ala Ali b. İsa, Ala Ebi'l-Hüzeyl fi Ma'lümatillah ve Makturatih, Fi'r-Red fi'l-Harekat ala Ebi'l Hüzeyl, Fi Hikayati Mezhebi'l-Mücessime.*²⁷

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî 'nin vefatı hakkında kesin bir bilgi kaynaklarda bize ulaşmamıştır. Kaynaklar arasında bu konuda çok farklı bilgiler mevcuttur. *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*'nin yaklaşık olarak 324/936 yılında Bağdat'ta aniden vefat ettiği Babu'l-Basra ile Kerh arasında bir yere defnedildiği İbn Asâkir tarafından rivayet edilmektedir.²⁸ İbn Hazm (v. 456/106) onun 320/330 yılları arasında vefat ettiğini söylemektedir.²⁹ İbn Hallikân (v. 781/1258) da 330/946 yılında aniden vefat ettiğini beyan eder.³⁰

Bu ihtilaflar değerlendirildiğinde bu konuda genel teammülün, el-Eş'arî'nin 324/936 yılında Bağdat'ta vefat ettiğine yöneliktir.³¹

²⁷ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 129-139.

²⁸ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 34; Doğan, Lütfü, *Ehli Sünnet Kelamında el-Eş'arî Mektebi*, Ankara, 1961, s. 18.

²⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, III, 346.

³⁰ İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 286.

³¹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 36.

İKİNCİ BÖLÜM

el-İBÂNE’NİN GENEL TANITIMI

A) el-İbâne’nin Yazılışı

el-Eş’arî’nin *el-İbâne*’yi yazması Mutezile’den ayrılması ile yakından ilişkilidir. *el-İbâne*’de tartışılan konulara bakıldığında eserin kaleme alınmasındaki temel hedefin Mutezile’ye cevap niteliğini taşıdığını tespit etmek zor olmayacaktır. el-Eş’arî’nin Mutezile’den ayrılmasının ve kelamla meşgul biri olması sebebiyle yeni tarzını belirlemeyip bunu kendi çevresine anlatma ihtiyacı hissetmiştir. el-Eş’arî’nin kelami tartışmaları çözüme kavuşturma ihtiyacını hissetmesi, kendisi ile çevresi arasındaki ilişkinin zorunlu bir sonucu olduğu fark edildiğinde durumun anlaşılması kolaylaşacaktır. el-Eş’arî’nin bu dönemde tartışma ortamlarında sık sık bulunmasının sonucunda tanınan biri haline gelmiş olması onu bu eseri yazmaya mecbur bırakmıştır. el-Eş’arî, kelami konularda fikrine itibar edilen simalardan olması, kendisinde yaşanan değişime dair makul bir açıklama yapılmasını gereklilik haline getirmekteydi. Sonraki dönemlerde ürettiği kelami süreç aynı zamanda onu kendi dönemi için de ne kadar dikkate alınan biri olduğunu gösterme yönünden bir delil teşkil eder. Böyle bir değişimin sonucunda kelam gibi insanların sahip olduğu inanç yapılarını derinden etkileyen bir sahanın uzmanı etkilediği insanlara karşı duyduğu sorumluluk duygusuyla kendisindeki değişimi mantıklı bir şekilde ifade etme ihtiyacı duyması gayet olağan karşılanmalıdır.

Gördüğü rüyanın etkisiyle anlayış değişikliği yaşadığı rivayetlerde geçen el-Eş’arî’nin bu etki ile *el-İbâne*’yi yazma ihtiyacı duymasını tetkike tabi tuttuğumuz vakit bu durumun altında yatan ruhsal nedenleri tespit edebiliriz. Hz. Peygamber’i (sav) rüyada görmenin sonucunda meydana gelen eski fikirlerden dolayı suçluluk hissetme psikolojisinin etkisi altında yazma ihtimalini dikkate aldığımız zaman bu eseri vucuda getirmenin nedeni olarak eskiden arınma çabası olarak tespit etmek mümkün olmaktadır.³² Çünkü İslâmi anlayışa göre Hz. Peygamber’i (sav) rüyada görmenin sahte olamayacağına yönelik inanç bu konuda elde edilen bilgiyi mutlak doğruluk derecesine çıkarır. Bu durumla karşı karşıya gelmiş birinde oluşabilecek etkinin ne kadar derin bir dönüşümü sağlayacağı orta-

dadır. Çünkü İslâmi anlayış böyle bir durumda bu etkiyi sıfırlayacak bir sorgulama ihtimalini yok etmekte ve kişiyi geçmişinden utanmaya ve tövbe sürecine uzanacak kadar bir değişimi getirecek etkiyi yaratmaktadır. Bunun kaynağında yatan mesleki hassasiyet duygusunu da görmek gerekir. İnsanların inançlarını sağlamlaştırması gereken bir alanın Hz. Peygamber (sav) tarafından ikaza uğramış olması mesleğin kendi mantığı açısından da zorunlu olarak Hz. Peygamber'in (sav) istediği bir yeniliğe götürmesi gerekiyordu.

el-Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılıp *el-İbâne*'yi yazmasına etki eden diğer bir neden de onun hocası ile yaşadığı kelami tartışmalardır. Bu tartışmalarda el-Eş'arî, verilen cevaplardan tatmin olmamakta ve kendisi açısından daha mantıklı cevaplar aramaktadır.³³ Bu durumun nasıl değişim sağladığını tahlile tabi tuttuğumuz zaman elde edeceğimiz noktanın kişinin kelamcı olmasıyla çok yakından alakalı olduğu görülecektir. Kelamcı olmak, doğru cevaplar aradığınız alan ile ilgili şüpheye yer vermeyecek şekilde tatmin olmayı sağlayacak mantıklı izahlara ihtiyaç duymak anlamına gelir. Kelamcı olduğunuz vakit hocanız da olsa size verilecek cevapların otoritesi sizin yaşadığınız içsel süreçlerdir. Eğer karşınızdakinin verdiği cevaplar buna tam uygun gelmiyorsa bir kelamcı üzerinde tatminlik üretmesi mümkün değildir. Çünkü bir kelamcının zihin yapısı tatminlikten uzak mantıkla yoğrulmamış cevapları kabul etmeye uygun değildir. Kelamcı kimliği taşıması hasebiyle el-Eş'arî'nin de belli bir zihinsel gelişime ulaştıktan sonra hocasına karşı fikirler üretmesi ve bunu bir süre sonra tamamen yeni bir kapıyı aralamaya götürmesi belki bu süreci yaşayan bütün kelamcılarının ortak kaderidir.

el-Eş'arî'nin hocasına karşı böyle bir sürece girmesinin altında hocasının Mutezile'ye ait fikirleri biraz muhafazakarlaştırması da yatıyor olabilir. Çünkü, söz konusu olan tartışma konusunda tanınan bir Mutezile aliminin suskun kalması Mutezile kelamının geleneğine çok fazla uyduğu da söylenemez. Kendi dönemi açısından derinlikli kelam geleneği oluşturmuş bir anlayışa sahip bir kelam alimin böyle bir durumda suskun kalmasının tamamen bu yapıya kendini yeterince adapte edememişliği sebep olabilir. Bu, doğal bir şekilde kelami tartışmalara katılan birinin tatmin olamayacağı cevapların kelami problemlerde kullanılmasına sebep olur. Bu durum hocasının fikir yapısından uzaklaşan bir öğrencinin oluşması sonucuna neden olduğu için el-Eş'arî daha tatminkar cevapların peşine düşmüş ve elde ettiği sonuçları *el-İbâne* adlı eser ile ortaya koymuştur.

³² İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 40.

³³ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 91.

Bu konuyla alakalı olarak eserlerde geçen başka bir iddia da el-Eş'arînin bu eseri yazmasının altında yaşanan siyasi ortamın etkili olduğuna yöneliktir. Bu iddiaya göre el-Eş'arî'nin bulunduğu bölgede, Karmatiler'den kaynaklanan baskıdan ve Abbâsîlerin gittikçe zayıflamasının Mutezile'nin sahip olduğu iktidar desteğini kaybetmesinin de dolayı böyle bir değişime ihtiyaç duyarak bu eseri yazmış olma göz önünde bulundurulmalıdır.³⁴ Bu iddiaya aynı yönde olan başka bir rivayete göre de o dönemde bu nedenlerden dolayı gittikçe Mutezile'nin zayıflıyor olup diğer taraftan Hanbelilikin gittikçe güçlenmesinden ötürü bu eseri yazmış olmasıdır. Düşünürün yaşadığı siyasi ortama bakıldığında böyle bir tablonun çizilme imkanı var. Fakat bunun onu ne kadar etkilediği tam olarak kestirilemez. Bu durumla alakalı olan başka bir rivayet var ki o da el-Eş'arî'nin önde gelen Hanbeli alimlerinden birinin övgüsünü alma çabasıdır. Hatta eseri bile bu niyetle yazdığı ve yazdıktan sonra övgü amaçlı bir şekilde yazdığı eseri alanında etkin yüksek olan bu alime sunduğudur.³⁵ Buradaki rivayette el-Eş'arî'ye atfedilen niyet de meşhur olma isteğidir. Böyle bir rivayeti değerlendirmeye tabi tuttuğumuz vakit bu konuyu ele alan düşünürlerin geneli bunun geçerliliğine fazla inanıyor gibi görünmüyor.³⁶ Böyle bir yorumun altında yatan nedenlerin Hanbeli yorumlara getirdiği yeni usulden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü el-Eş'arî'nin savunduğu fikirler onların istediği bir tarzda değildir.

Hanbeliler, kelim ve kelami yönetime tamamen karşı iken el-Eş'arî kitabında savunduğu fikirler açısından onlara benzese de hala Mutezile eğitiminde öğrenmiş olduğu kelami yöntemi devam ettirmeye çalışmıştır. Bunun, Hanbelileri beklenmedik bir şekilde rahatsız etmiş olma ihtimali vardır. Hanbelilerdeki bu anlayış, kelamın tümüne yönelik bir tavra dönüşmüş olmanın sonucunda meydana gelen bir fikir yapısıdır. Onlara göre İslâm dünyasındaki bütün sapmaların sebebi fikren kelami anlayışa kaymış olmaktır. Yeni bir fikir yapısına inanmış olma el-Eş'arî'yi onların gözünde tamamen temize çıkarmamıştır. Bu nedenden dolayı el-Eş'arî, Hanbeliler tarafından çok sert eleştirilere muhatap olmuştur.

Tüm bunlara rağmen düşünürümüzün siyasi süreçten tamamen etkilenmediğini ifade etmek de yanlış olacaktır. Bu etkilenmenin nasıl bir mantık ile gerçekleştiğini ortaya koymak ve bundan sonra ahlakiliğini tartışmak gerekecektir. Yapılan tüm araştırmalara rağmen el-Eş'arî'nin zamanın hiçbir sultanıyla direk bir ilişkisinin olduğuna dair bir bulguya ulaşılmamış olmaktan dolayı bu değişimin nedenini böyle bir durumla ilişkilendir-

³⁴ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 51.

³⁵ Ahvâzî, *a.g.e.*, XII, 155,157-163.

mek hiç mantıklı olmayacaktır. Fakat bu siyasi etkinin inkarı anlamına gelmiyor. Tüm düşünürler gibi el-Eş'arî de ortamın getirdiği fikri ve siyasi sorunlarla ilgilenmiş ve buna çözüm önerileri sunmuştur. Bunun açık kanıtı Eş'ar'nin *el-İbâne* adlı eserinde imamet meselesini tartışmış ve bu konuda kendi görüşünü ortaya koymuş olmasıdır. Bunun hiçbir şekilde tartışılmadığı bir ortamda bunu gündeme getiren kişi değildir.

Sonuç itibari ile *el-İbâne*, el-Eş'arî'nin yaşadığı temel değişimin bir sonucu olarak kaleme alınmıştır. Geçmiş ile sonranın arasındaki kopuk noktalarının ortaya konulduğu ve yeninin niçin savunulması gerektiğini sunma adına yeni bir eser olmuştur. Mutezile ile girilen bir mücadelenin sonucu olarak husule gelmesi İbane'yi yeni bir sürecin anahtarı haline getirmiştir. Bu eserin devrim niteliğini taşıyan yönü daha önceleri bu fikirde olan insanların bu meseleyi bu tarzda ele almamış olmasıdır. Bu yöntemi ilk defa bu anlayışa taşıyıp kelami tarzda ele alan kişi olması kendi dönemi içerisinde özgün olma niteliğini taşımasını sağlamıştır.

A) el-İbâne'nin Yazma Nüshaları ve Modern Baskıları

Muhakkik, Fevkiye Hüseyin Mahmud'un tespitine göre eserin dört nüshası bulunmaktadır.

1) İskenderiye Kütüphanesi, 3812 numarada kayıtlı olan , 32 yaprak, 16X22 ebadında olan nüshadır.³⁷ Muhakkik bunun en eski nüsha olduğunu bildirmektedir.

2) Ezher Üniversitesi Kütüphanesinde 904 numarada kayıtlı olan ve birtakım kelimelere ait nüshalarla birlikte olan eserdir ki, mecmuanın 1'den 74' de kadar olan kısmında yer almaktadır.³⁸

3) Revan Köşk'de 510 numarada ve hicri 1084 tarihinde yazıldığı belirtilen nüshadır.³⁹

4) Dar-ul-Kütübü'l Mısriyye'de 107 numarada kayıtlı eser olup, birinci sayfasında , Ahmed b. Muhammed Timur'a ait mühür ve 1321 h. Tarihi yazılı olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

İbane adlı eserin birkaç tane matbu nüshası olup İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya da çevrilmiştir.

³⁶ Watt, *a.g.e.*, s. 381.

³⁷ Taşyapan, Mahmut, *a.g.e.*, s. 15.

³⁸ Taşyapan, Mahmut, *a.g.e.*, s. 15.

³⁹ Taşyapan, Mahmut, *a.g.e.*, s. 16.

Eser 1321 tarihinde Haydarabad'da, 1950 yılında Kahire'de basılmıştır. 1977 yılında Kahire'de tahkikli olarak basılmış olan eserin 1990 yılında Beyrut'ta da bir baskısı daha yapılmıştır.

B) el-İbâne Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Söz konusu eser Walter C. Klein tarafından “ The Education of Islam's Foundation” adıyla İngilizce'ye çevrilmiş, 1940'da Amerika'da basılmıştır. Bu çalışmanın girişinde önsöz ve ihtiyaç duyulduğu kısımlarda ise notlar mevcuttur. Eserin giriş kısmında Hz. Peygamber'in (sav) vefatı sonrasında Müslümanların yaşadığı son üç yüzyıl hakkında, Mutezile mezhebi ile ilgili olarak ve son olarak da el-Eş'arî ve anlayışı hakkında bilgi verilmektedir.

Eser ile ilgili olarak Türkçe'ye yapılan iki çeviri mevcuttur. Bu çevirilerden biri 1995 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü gözetimi altında bir Yüksek Lisans Tezi olarak Mahmut Taşyapan tarafından yapılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda Efal-i İbad konusunu da içermektedir. Bu çalışma giriş kısmında el-Eş'arî'nin hayatı dönemi ve ilmi şahsiyeti hakkında bilgi verdikten sonra *el-İbâne*'yi tanıtmaya adanmış bir bölümü de kapsamaktadır.

Eser ilgili olarak yapılan diğer bir çeviri ise 2005 yılında Dr. Mustafa Çevik tarafından “*Dinin İnanç İlkeleri*” adı altında yapılmıştır. Yapılan bu çeviri sunuş notlandırma ve terminolojik bir sözlük ile birlikte yapılmıştır. Çeviri yapılırken eserin farklı basımları arasındaki farklar dikkate alınarak ve dipnotta da bu ifade edilerek kaleme alınmıştır. Bu çeviri ilahiyat yayınevi tarafından basılmıştır.

Ayrıca Dr. Mustafa Çevik'in “*el-Eş'arî'nin el-İbâne'sinde Antropomorfik Unsurlar*” adlı bu eser üzerine yapılmış bir çalışması da mevcuttur. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisinde 2004 yılında yayınlanan bu makalede teolojik açıdan ibane'deki tanrı anlayışının antropomorfik unsurlar içerip içermediğini tartışmaktadır.

C) el-İbâne'nin İçeriği

Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara ve özellikle Mutezile'ye cevap niteliği taşıyan *el-İbâne* tamamen kelami özellikte bir eserdir. O dönemin kelami tartışmalarının sonucu

⁴⁰ Taşyapan, Mahmut, *a.g.e.*, s. 16.

olan bu eser döneminin kelami atmosferine ışık tutmaktadır. Karşılıklı delil çürütme ve cevap verme tarzında olan kelami tartışmaların birçok konusunu içinde barındıran bu eser aynı zamanda mantıklı olmanın sadece Mutezile'ye ait bir hak olmadığını, dogma niteliği görüntüsünü sarf eden selefi anlayışın da bu niteliği kendi içinde taşıyabileceğinin bir kanıtı gibi durmaktadır.

Düşünür, içerik açısından, öncelikle tartışacağı zemini sunma adına doğru yoldan sapanların ve bid'atçıların genel düşünceleri konulu bir başlıkla esere başlamaktadır. Buradaki amaç muhalif görüşün içeriğini yansıtmak ve karşı durulacak anlayışı öncelikle sunmaktır. Karşıt fikri tanıtarak konuyu tartışmaya açma konuya hakimiyetin verdiği bir özgüveni olarak algılanabilir. Eserdeki genel amaç bu söz konusu fikirlerin doğru olmadıklarını ortaya koymaktır.. Bu, aynı zamanda kelami tartışmaların gelişmesi için söz konusu alanın ihtiyaç duyduğu temel noktalardan biridir.⁴¹

Daha sonraki bölümde, tartışıp çürüteceği konuların oluşturacağı inanç yönündeki boşlukları doldurması amacıyla yerine gelecek fikirlerin ne olduğu el-Eş'arî tarafından anlatılmaktadır. Bunları birer birer sıralayan düşünür, kitabı okuyan kişi açısından ön bir hazırlık yapma amacı taşıyor gibidir. Savunacağı fikirlerin bir özeti görünümünde olan bu bölüm, yapı itibari ile diğer tüm bölümlere kaynaklık eden bir durumdadır. Aynı zamanda, bu başlıkta sıralananlara, selefin inandığı tüm noktalar olarak da bakmak mümkündür.⁴²

Bir sonraki bölümde Mutezile anlayışında mevcut olan Allah'ın Ahiret'te görülemeyeceği inancını eleştiriye tabi tutarak yerine doğru olduğuna inandığı Ehl-i Sünnet anlayışındaki Allah'ın Ahiret'te görülebileceği anlayışını savunmaya çalışmaktadır. Konu ile ilgili olarak Mutezile mezhebi mensuplarının delillerini çürütüp doğruluğuna inandığı inancın delillerini bu bölümde oluşturmaya çalışmıştır.⁴³ Bir sonraki bölümde de aynı konuyu devam ettirmeye çalışan el-Eş'arî Allah'ın Ahiret'te görülebileceği kesin olarak sonucuna vararak konuyu sonlandırmaktadır.⁴⁴

el-Eş'arî, sonraki bölümde Mutezile'nin diğer ayırt edici kabullerinden biri olan Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancını ele alarak bu anlayışa çok sert bir şekilde eleştiri

⁴¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 12.

⁴² el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 15.

⁴³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 21.

⁴⁴ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 28.

yönelmiştir. Konu ile ilgili olarak inandığı bütün delilleri sıralayarak bu konuda Mutezile'nin yanlış bir inanca kapıldığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁵

Ardından gelen bölümde Cehmiye mezhebinin tanrı anlayışlarında bulunan yanlış telakkileri ve buna dair delilleri ortaya koyarak selef anlayışının haklılığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bu bölümlerden anlaşılana, muhalif anlayışın, sadece Mutezile değil inanış olarak selef kabullerine uymayan tüm yaklaşımlardır.⁴⁶

el-Eş'arî, anlayışının temel dayanağı olarak kabul ettiği sahih yoldan gelen Kur'an hakkındaki bilgileri sekizinci bölümde sıralamaktadır. Aynı zamanda bu, el-Eş'arî'nin kitapta öne sürdüğü ve tartıştığı bütün konuların kaynağıdır. Kitabın genel yörüngesine selef mantığının etkili olduğunu gösteren bir durumu sergilemektedir.⁴⁷ el-Eş'arî kelami anlayışta meydana gelebilecek belirsizliğe karşı da tavrını ortaya koymak amacıyla kitabın bir bölümünü Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda tavırsız kalanları eleştirmiştir. Buradaki el-Eş'arî'nin kitaba yansıyan tavır mantığında kesinlik isteği hissini vermektedir.⁴⁸

Eserde yeni bir anlayışı kabul etmenin izlerini görebildiğimiz diğer bir bölümde de "Allah'ın arşı kaplaması konusu" irdelenmektedir.⁴⁹ Bu konuyu ele almanın temel amacı olarak Mutezile'nin kelami yorumlarına kaynaklık eden tüm fikirsel alt yapıyı değerlendirmeye tabi tutarak doğruluğunu kanıtlayacağı noktalara mantıksal zemin hazırlamaktır. Bu amaçla temel olarak kabul edilebilecek yaklaşımları tahlil edip yeni fikirlere kapı arıyor gibi görünmektedir. Bir sonraki bölüm de aynı amaçla ele alınmaktadır. Bu bölümde Allah'ın gözü, iki eli, iki gözü, ve yüzü konularını irdeleyip Mutezile kelamını ana yaklaşım noktalarından olan bu fikirselliği değiştirme amacı güdülmektedir.⁵⁰ Çünkü bu yaklaşımlar, teolojik anlamda ,tanrı ile insan etkileşiminde özgürlük alanının yapı ve sınırını belirlemektedir. Bu bağlamın haklılığını kanıtlayan durum ise hemen bunlardan sonraki konunun irade meselesi olmasıdır. Çünkü kelami anlamda tanrı fikri aynı zamanda kişinin insan ile ilgili fikirlerini derinden etkilemektedir. Bu konuların zorunlu bir tarzda birbirini gerektirmesi *el-İbâne*'nin konu bütünlüğünü etkilemiştir.

Allah'ın sıfatlarının mahiyeti ve sıfatların ilişkisi mantığı *el-İbâne*'nin döneminde tartışma konularının başında geliyordu. Bu, selefi anlayışın genel zihin yapısına ters düşen

⁴⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 31.

⁴⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 38-39.

⁴⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 41.

⁴⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 45.

⁴⁹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 46.

mezhebi anlayışların kelami tepkilere maruz kalmasına sebep olmuştur. Selefi geleneği devam ettirip yaşatma amaçlı savunmalar eserin genel yapısını oluşturduğu için eserde bu konuların sık sık ele alındığı bölümlere rastlamak mümkündür. On ikinci bölüm böyle bir yapıya uygunluk arz ediyor. Cehmiye mezhebinin Allah'a dair teolojik yaklaşımlarındaki selef geleneğine uygunsuzluğu ele alınıp mantıklı olmadığı ortaya konulmaktadır.⁵¹

Mutezile anlayışının irade ile alakalı olarak kabul ettiği yargıları, hadis geleneğini dini anlayışta zihinsel temel kabul etmiş bir kelami algılama ile ele alan eser bu konuyu özellikle sık sık tartışma alanına taşımaktadır.⁵² Bu eserin ciddi bir şekilde Mutezile anlayışına muhalefet niteliğini taşımada ne kadar hassas olduğunun bir göstergesidir. On dördüncü bölümde el-Eş'arî insan eylemlerini seçme, güç yetirme, düzeltme ve onaylama başlığı altında konuyu tartışmaktadır. Konuyla direk ilişkili olması sebebiyle düşünür meseleyi daha ileriki bölümlerde tartıştığı konuyu daha fazla açarak, istediği tarzda düşünen bir zihnin kapılarını aralamaya çalışmaktadır.

el-Eş'arî, dini anlayışın insan zihnine sunduğu iman ve irade ile ilgili bazı kavramların içeriğini belirlemede Mutezile'nin kullandığı akli süreçleri çürütüp sahabeden ulaşan geleneğe uygun kelami bir yaklaşımı oluşturma amacıyla bu noktaları bölümler halinde kitapta tartışmaktadır. Mutezile'nin yorumlarında görülen problemler bu yöntemle selefi geleneğe uygun bir şekilde yorumlandıktan sonra bunların yerine zihinleri yönlendirecek anlayış ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Kalplerin mühürlenmesi ve istisna konusu el-Eş'arî tarafından kelim dünyasına kazandırılmış olan yöntem mantığına uygun bir şekilde yorumlanmaktadır.

Kelami konular ve tartışmalarda yer edinmiş olması hasebiyle el-Eş'arî, teklif, çocukların azaba maruz bırakılıp bırakılmayacağı, kalbin mühürlenmesi, ecel, rızk ve imanda istisna konularına eserinde yer vererek Mutezile'nin bu konuların yorumlanmasındaki etkileri asgari düzeye indirerek inançların selef anlayışına uygun hale getirilmesini amaçlamaktadır.⁵³

İslâm dünyasında daha önceki yaşanan kelami tartışmaları, Mutezilenin anlayışını terk etmiş olmanın yaklaşımıyla bu konuları ele alan *el-İbâne*, Kur'an'ın zihinlere taşıdığı kavramları bir içerik yenilemesine tabi tutmaktadır. Hidayet ve dalalet konuları hakkın-

⁵⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

⁵¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 58.

⁵² el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 63.

da Mutezile'nin bıraktığı etkilerden zihinleri temizlemek istendiği görüntüsünü vermektedir.⁵⁴

Bu konulardan sonra, tartışmalara delil teşkil edebilecek mahiyete sahip olan rivayetler birkaç bölüm halinde eserde mevcuttur. Sahip olduğu kelami anlayışın nassa uygunluğunu gösterme amaçlı bu bölümler Hanbeli anlayışın izlerini taşımaktadır. Bu eserin yazılış amacına da uygunluk taşımaktadır. Çünkü tarihi bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla el-Eş'arî, Mutezile'de meydana gelen nasslar ile çelişki mahiyetini taşıyan inanç noktalarını düzeltme niyetiyle bu eseri vücuda getirmiştir.⁵⁵

Hz. Peygamber'e (sav) dayandırılan rivayetlere ters düşen bütün kelami yaklaşımlar ile mücadeleyi gaye edinmiş el-Eş'arî, *el-İbâne*'de, bu konuların tümüne değinmiştir. Bu konuların arasında şefaath, cehennemden çıkma, havz ve kabir azabı meseleleri de bulunmaktadır. Rivayetlere uygun bir şekilde tartışmalar sonuçlanmakta ve bu konuda farklı anlayışlar sunmuş mezheplere karşı da sert bir tavır alınmaktadır.⁵⁶

Söz konusu olan eserde, son olarak Hz. Ebubekir'in halifeliği konusu ele alınmaktadır. Bu dönemin kelami tartışmalarının arasında bu konunun yoğun bir şekilde gündemde olduğunun bir göstergesi olarak bu durumu kabul etmek zor görünmemektedir. Hz. Ebubekir'in halife oluşunun haklılığını kanıtlamak için yazılan bu bölüm aslında tarihi olayların kelami tartışmalarının doğuşunda ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Kimin halifelik hakkına sahip olduğunu tartışıp bir karara varmak aynı zamanda sizin kelami anlamda hangi yaklaşımın etkisi altına girdiğinizi de göstermektedir. Hz. Ebubekir'in halifelik hakkının kanıtlanması ondan sonra gelen halifelerin de halifelik hakkının sırasıyla bu şekilde olduğuna inanmayı gerektiriyormuşçasına bir anlayışla bu bölüm düşünür tarafından kaleme alınmıştır. Bölüm, sonuç itibarı ile bu sıralamanın aynı zamanda ilahi rızaya uygun olduğunu bu hakkın tartışılmaması gerektiği fikri ile sonuçlandırılmaktadır.⁵⁷

Kelami konuları belli bir fikrin yörüngesinde tartışmayı amaçlayan bu eser, dinin temel noktalarındaki konularda belli bir yaklaşım tarzı sunmayı amaçlamaktadır. Bu niyet kitabın konularının sıralanmasına ve ilişkili halde sunulmasına etkiler yapmıştır. Aynı zamanda dönemin fikrîsel yapısına en büyük etkiyi yapmış mezhebin Mutezile olması ve

⁵³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 75-80.

⁵⁴ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 80-83.

⁵⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 93.

⁵⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 92-98.

⁵⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 100.

el-Eş'arî'ye göre bunların da nasslarla belirlenmiş olan dinin dairesinin dışına çıkmış olmaları bu eserin yazılmasını bir ihtiyaç haline getirmiştir. Bu anlayış, kitabın temel eksenini oluşturmuş ve yazılacak konuların ne olacağını ve mahiyetini ciddi bir şekilde etkilemiştir.

D) el-İbâne'nin Kelam Tarihi Açısından Önemi

el-Eş'arî'nin, *el-İbâne*'yi Mutezile'den ayrılışının sonrasında yazmış olduğu bir eser olması ona bu alanda yeni bir çığır açma olanağı sunmuştur. Daha önceki dönemlerde var olan kelami algılayışa ve Mutezile için bir imtiyaz durumunda olan bu alandaki söz sahipliğine el-Eş'arî bu eserle son vermiştir. Bundan sonra kelamda Mutezile'ye karşı kelami tartışmalarda rakip bir anlayış çıkmış olmakta ve bunun sonucunda da Mutezile'nin İslâm dünyasındaki etkinliği gittikçe azalmaya başlamaktadır. Bu yönden süreç ele alındığında eserin İslâm dünyasının zihin yapısı açısından kalıcı etkiler yarattığını söylemek yanlış olmayacaktır.

el-İbâne içerik açısından değerlendirildiğinde sonraki dönemler üzerinde oldukça muhafazakar bir etki yarattığını söylemek mümkündür. Bundan sonra İslâm dünyasında daha çok Allah'ın sonsuzluğunun fikirsel zemin açısından önemsendiği ve tarihten alınan geleneği aklileştirme çabasının son bulduğu bir süreci temsil etmektedir. Bu durumun İslâm dünyası'nın sonraki dönemlerinde kelami tartışma yoğunluğunu azalttığı bir sonuca yöneldiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu tespit akli merkeze alan bir yapıya sahip olan kelamın el-Eş'arî tarafından kullanılmış olmasına yüzeysel açıdan çelişki arz etmiş görünmesine rağmen durum bundan tamamen farklıdır. Çünkü, el-Eş'arî, kelamı kullanırken kullandığı kelami yöntemi muhafazakarlık anlayışı üretme adına yapmıştır. Bu İslâm dünyasında ciddi bir zihinsel değişimi sağlamış uzun süredir akış halinde olan bir fikri yapının tarih sahnesini yavaş yavaş terk etmesine neden olmuştur.

Eser, geçmişten o güne uzanan geleneğin bazı yaklaşımlarında da derin etkiler yapmıştır. Daha önceki dönemde kelam alanına giren birçok konuda selefi bir yaklaşıma sahip olanlar yorum yapmamayı tercih ederken el-Eş'arî bu alanlarda suskunluğu bozmuştur. Selef anlayışına sahip olanlar kelam tartışma ve yorumlardan uzak kalmaya çalışırken bu eserle bu alana kapı açılmıştır. Artık, İslâmi geleneği sadece hadis ve ayetleri zikrederek konulara açıklama getiren bir yöntemin yerine kelamın kullanıldığı akli yollarla

delillendirme yoluna gidilmeye başlanmıştır. Bu, aynı zamanda kelamın İslâm dünyasındaki etki alanının bir süreliğine genişlemesine de sebep olmuştur.

Bu, selef geleneğine sahip herkesi etkileyebildiği anlamına gelmez. *el-İbâne*'nin giriş kısmında el-Eş'arî, Ahmed b. Hanbel'in söylediklerine derinden bağlı olduğunu ifade etmesine rağmen bu eserle Hanbeliler üzerinde çok etkili olabildiği söylenemez. Hanbelilerdeki ona karşı husumet duygularının daha fazla arttığı hatta Hanbelilerin onun mezarına yapabilecekleri saldırı ihtimaline karşı yeri bilinmesin diye türbesinin yıkıldığı ifade edilir.⁵⁸ İslâm dünyasının yeni bir tarz şeklinde kelamın selefi anlayışla buluşmasını sağlamış iken Hanbeliler üzerinde durum tamamen ters bir etkiye neden olmuştur.

Bu değişim sadece selefi anlayışta değil aynı zamanda kelamda da değişime sebep olmuştur. Kelami tartışmaların gittikçe daha nadir yaşandığı ve alanının gittikçe daha sınırlandığı bir durumu beraberinde getirmiştir. İnsanlar kelam ile uğraştıklarında daha özgür ve insan merkezli bir sorgulama içerisindedir iken yeni süreç onların daha teoloji merkezli ve inanmaya yönelik tavırlar sergilemeye başlamışlardır. Bu, kelamın doğası üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Çünkü, kelam doğası itibari ile daha insan merkezli ve daha dünyevi olmak durumundadır. Fakat yeni süreçte kelama yön veren ruh daha farklı olmuş ve daha fazla selefın eski geleneğine uymak durumunda kalmıştır. Anlaşılacağı üzere aslında kelam, selef anlayışını gittikçe değiştireceği yerde selef yöntemini merkeze alır bir hale gelmiştir.

el-Eş'arî'ye ait anlayışın İslâm dünyasında etkinliğinin artmasında Müslümanların fikri tarzdaki dışa dönük olan ilişkilerini yitirilip tartışma alanlarını daha fazla içe yönlendirmesinin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Dışa dönük fikirsel mücadele yaşayan İslâm dünyası zihinsel anlamda tamamen farklı anlayışlar ile mücadele ederken daha evrensel bir nokta olan akli kullanmak durumunda kalmıştır. İçe yönelik tartışma tarzına dönüşünce kelami uğraşlar daha dini olmak durumunda kaldı ki bu muhafazakarlığın güçlenmesine ve selef anlayışının hakimiyetine sebep olmuştur. Akli yöntemden daha nass merkezli bir duruşa kayma sonraki dönemlerde kelamın İslâmi ilimlerdeki diğer alanlar gibi gittikçe daha dogmatik bir yapıya büründürmüştür. Bu anlatılan sürecin oluşunda *el-İbâne*'nin kelam ile selef anlayışını buluşturma çabasının da ciddi katkıları olmuştur. el-Eş'arî sadece Mutezile'yi terk etmekle kalmamış aynı zamanda kelamın da o anlayışı terk etmesine neden olmuştur.

Bu sürecin yaşanması dünyevi alan ile uhrevi alan arasında mesafe meydana gelmesi olarak da ifade edilebilir. Daha önceki kelam algılayışında uhrevilik mantığı dünyevilikten koparılmaz iken yeni süreçte uhrevilik daha ön plana çıkmış ve bu algılayış tarzı mantık yürütmenin tüm süreçlerini etkiler hale gelmiştir. Bu dünyanın önemsizlik algısını artırarak bu düşünce sahibi tasavvuf erbaplarının etkinliği artırmasına sebep olacak sonuçlar meydana getirmiştir. Bu da İslâm dünyasının kaderine yön verecek tarz sahiplerinin kim olacağı konusunda bir etkinin oluşumuna ve bu durumun zorunlu sonuçlarına katlanmakla karşı karşıya kalmıştır.

Kelamın akıl ile arasındaki bağı koptuğu daha fazla nass yoğunluklu bir ilişkinin başladığı bu durum akıl kaynaklı alanlara olan ilgiyi de azaltmıştır. Akli ilimler denilebilecek bu alanlara medreselerdeki ilgi gittikçe azalmış nassın anlaşılmasına yönelik olan alanlar daha fazla merkeze alınmıştır. Bu, aklın mantığa değil de hayallere teslim olduğu duygusallığın daha fazla önemsendiği ve bunun sonucunda da şiirin daha gelişkin olduğu bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Daha sonraki dönemlerde İslâm dünyasının düşünürleri doğal olarak aldıkları geleneği geliştirme ihtiyacı duydukları için bu yapıyı daha ileriye götürerek yaşanan durumu daha derin bir etkiye dönüştürmüşlerdir. Bu tür sürecin tüm etkililiğini *el-İbâne*'ye hasretmek yanlış olabilir. Fakat İslâm dünyasının fazlaca görünürde olmayan bir algı tarzını daha ön plana çıkarmış olmada ciddi bir etki yarattığı görmezlikten gelinemez. Önceki dönemde bu anlayışın olmadığını yepyeni bir şekilde bunu tarih sahnesine taşıdığı iddiası olarak bunu kabul etmek yanlış olur. Bu yaklaşımda daha çok bu eserin tarihin gidişatına etki eden anlayışların yerini değiştirme ve en etkili olan yaklaşım tarzının yerine başka bir yaklaşımı ön plana çıkarmış olma yorumunu tercih etmek daha doğru olur.

Fikirsal ilişkiye girilen yapının özellikleri zorunlu olarak her iki taraf üzerinde de etkiler bırakır. Dışarı ile ilişkilerini yitirmeye başlamış toplumların mantıklı ve akli olma ihtiyaçlarını da kaybetmeye başlayacaklarını ve gittikçe kendi içindeki fikri yapının döngüsüne girecekleri tespitinden yola çıkarsak İslâm dünyasının *el-İbâne*'nin etki sürecine girmesi ve gittikçe muhafazakarlaşmasında garipsenecek bir durum yoktur. Bu, içe yönelik olup hayatı ve dini daha muhafazakar bir algıyla yorumlama, el-Eş'arî'nin hocası ile yaşadığı tartışmaya bakıldığında köken itibari ile daha farklı bir süreçten geldiği halde hocasının da gittikçe bir muhafazakarlaşma süreci yaşadığı söylenebilir. Tartışmada veri-

⁵⁸ Abdülhamid, 'a.g.e., XI, 445.

len cevapların tarzı iyice değerlendirildiğinde hocasının, el-Eş'arînin karşısında çok da Mutezile geleneğinin açık fikirliliği görülmez. Eskiden aldığı geleneği terk etmekte yaşından dolayı başaramayan hocasının yerine sürecin doğallığını daha kolay yakalamasını başaracak yaşta biri olmasından el-Eş'arî bu zorluğu kolayca aşmıştır. el-Eş'arî, O dönemi yaşayan İslâm dünyasının doğallığına daha uygun olabilecek algının yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Buradan çıkarılması gereken sonuç el-Eş'arî, bu eserle İslâm dünyası genel bir tavır değişikliğini yaşamasının etki edeceği fikri yapının gelişimine tüm kapıları sonuna kadar açmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-İBÂNE ÖRNEKLİĞİNDE el-EŞ'ARİ'NİN KELAMCILIĞI

A) Kelami Bakışla el-İbâne'nin İçeriği

Selefilik ile ilişkiyi sağlaması nedeniyle kelim metoduna yeni bir soluk getirmiş olan *el-İbâne*, yaklaşım ve yöntem itibari ile tamamen farklı bir teolojik yapıya sahip olan Mutezile'ye cevap niteliği taşıdığı, kapsadığı konulara ve ulaştığı sonuçlara bakıldığında vakit kolayca tespit edilebilmektedir. Bunun böyle bir durumu arz ediyor oluşunun el-Eş'arî'nin hayat seyri ile yakından alakalı olması *el-İbâne*'nin yazılışında etkili olan nedenlerin ortaya çıkarılmasında dikkate değer bir önem arz etmektedir. Yaşamının önceki dönemlerinden farklı olmayı tarz olarak seçen el-Eş'arî, bunu eserine muhteva açısından yansıtmayı bilmiştir. Bu durum sadece *el-İbâne* için değil kelami muhtevaya sahip diğer bütün eserler için de geçerlidir.

Kelam tarihi içerisinde eserlerin oluşma süreci incelendiğinde birbirine muhalif görüşlere sahip insanların cevap niteliğinde eser yazması yoluyla ekollerin ve düşünce tarzlarının gelişme sağladığı gözlenebilir. Bu akli bir yapıda gelişme özelliğine sahip bütün alanlar için geçerli bir durumdur. Bu alanlar birbirine muhalif olma tarzını gelişmeyle sonuçlandırarak bir yapıya sahiptirler. Nasıl ki daha önce Mutezile kelami gelişimini fikri anlamda İslâm'a aykırı anlayışlar ile giriştiği mücadeleye borçlu ise el-Eş'arîlik de bunu Mutezile ile giriştiği kelami tartışmalara borçludur. Bu, kendi aralarındaki fikri farklılığın doğurduğu çabalar ve birbirine alternatif olma anlayışı *el-İbâne*'ye neyin konu olacağı neyin de bunun dışında kalacağını yakından belirlemiştir.

Ayrıca yaşanan dönemin ve bu dönemin akli yapısını belirleyen daha önceki zaman kesitlerinin kitabın konusunu belirlemede belli etkilerinin olduğu aşikardır. Eserin yazıldığı dönemde insanların inançlarını neyin derinden etkilediği ve zihinlerini ne ile daha çok meşgul olduğu kitabı yazan şahsı da ilgilendireceği için bunun eserin kapsamını belirlemesi gayet doğal bir durum olmaktadır. *el-İbâne*'nin de yazıldığı dönem ile konuları arasında böyle bir ilişki mevcuttur. Bunun nedeni kelamdaki amacın kendi dönemindeki muhalifler fikirlerin zihinler üzerindeki etkilerini en aza indirmek mümkün ise bu inançlara sahip insanları da bundan vazgeçirmeyi amaçlamaktadır.

Kelamdaki bu durum, reel şartların ihtiyaçları belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Reel şartlar bazen yaşanan siyasi olayların beraberinde getirdiği çalkantıların sonucunda doğan ihtilaflar olabildiği gibi bazen de yaşama uygulanmaya çalışılan kabullerin yeterince anlaşılama sıkıntısından da ileri gelebilmektedir. İslâm dünyasının yaşadığı siyasi çalkantılar kelami konuların ne olacağı üzerinde etkisi olduğu gibi aynı zamanda müteşabih ayetler de konuları belirleme de etkili olmuştur.

el-İbâne'nin konu çerçevesini belirleyen en önemli etken Kur'an'da bulunan Allah'ın sıfatlarına dair ayetlerinin hangi mantıkla anlaşılacağı noktasıdır. Bu eser yazılmadan önceki dönemde bu ayetler kelamcılar tarafından daha çok tevil yöntemi kullanılması ve bunun el-Eş'arî tarafından tasvip edilmiyor oluşu bu konuları ele almayı zaruret haline getirmiş olabilir. Çünkü Eşari'ye göre, bu ayetlerdeki kapalılığı sahabenin kabul edemeyeceği tarda yorumlama birçok konuda yanlış anlayışların çıkmasına ve inançlar üzerinde etki göstermeye başlamasına sebep olmuştur. Bu ayetlerin bu tarzda yorumlanması sonucu bazı konuların kelim alanına girmesine ve kelim ekollerinin bu konular üzerinde çatışmasına kaynaklık etmiştir. Doğal olarak kendi dönemindeki insanların inanç sorumluluklarını üstlenme duygusu bu konular hakkında yorum yapma mecburiyetini beraberinde getirmiştir.

el-İbâne'yi kendi döneminde yaşanan kelami süreçten bağımsız olarak görmek mümkün görünmemektedir. Kelami bir tavrın sembolü haline gelmiş olan bu eserin içerik yönünden oluşmasında o zamana kadar birbirine muhalif olarak gelmiş olan iki farklı çizginin ayrık noktaları fazlaca etkilere sahiptir. Bu muhalif çizgilerden birini kendisine taraf edinmiş ve bunu kelami bir tarzda doğrulamayı amaçlamış olan bu eserin konularını bu istikamette belirlemiş olduğu gerçeği eserin her yönden hissettirdiği bir gerçektir. Fakat bazen de bu çizginin dışına çıkıldığı ve iki farklı çizginin ayrık noktaları konusunda farklı yönlerde kaydığını da tespit etmek gerekir. Bu özellik aynı zamanda ilerde farklı bir çizginin habercisi durumundadır. Kelami bir mantığı kullanırken bu mantığın doğallığından kaynaklanan sonuçlardan tamamen kendisini korumak ve ayrı düşmek mümkün değildi. Selefi anlayış kendi anlayışını kelami tarzın dışında oluşturduğu için bu etkiden uzak kalmıştı. Fakat el-Eş'arî kendi zihnini kelami anlayışın rengine ve tarzına iyice kaptırdığından bu etkiden kurtulması mümkün olmayacaktı.

Kelami anlamda bir eser değerlendirmeye alındığında o eserin hangi konuları ele aldığı ve özellikle konuları esere ne kadar serpiştirdiği önemli bir nokta olarak ortaya çık-

maktadır. Bu değerlendirilme tarzında eserin içeriğini oluşturan kelami meselelerin kitapta yer alışıdaki önemlilik, konunun ne kadar ayrıntılandırıldığı ve daha çok hangilerinin ortaya konmaya çalışıldığı dikkate alınması gerekir. Bu eserin zihniyet açısından hassaslığı ve o dönemde oluşan kelami konulardaki merkeziliği ortaya çıkmış olacaktır. Bununla sonraki dönemlerde oluşacak inanç yapılarının hangi noktaları odak noktası yaparak oluştuğu bilgisine ulaşılarak bu alanın oluşumunu sağlayan tarihsel sürece eserin katkısı daha iyi anlaşılacaktır. Bu durumun etkililiğinin kanıtı ilk dönemlerde inanç oluşumuna öncelik tanınan noktaların daha sonraki dönemlerde farklılık arz etmiş olması ve gittikçe insanların iman-küfür ayırımına yaklaşımlarının farklılaştığı gösterilebilir. Bu farklılaşmanın yaşanan kelami süreç ile çok yakından ilişkili olduğu kelamın ilgi alanına bakıldığında anlaşılacaktır. Kelami atmosferin bir sonucu olan *el-İbâne*, bu özeliğinden dolayı hem bu tespite uygun şartlara destek sağlamış olduğu hem de yaşanan farklılığa katkıda bulunduğu, konuları ele alışındaki önemliliğe vurgusu bunun göstergesi olarak alınabilir.

Yazılmış her eser kendi içerisinde okuyucuya belli bazı fikirleri oluşturduğu yapı yönüyle fark ettirmeden vermeye çalışır. Eşari'nin bu eseri oluşturma tarzını ele almak, *el-İbâne*'nin kelami içeriğe sahip olmasından gelen ve bunun sonucunda insanların inançlarında meydana gelen önemlilik sıralamasındaki farklılığa katkısını ortaya koymayı sağlayabilecektir. Eserlerin genel tabiatından kaynaklanan bir durum olan yazarın farkında olmadan bazı konuları uzun uzadıya ele alışının bir sonucu olarak bazen ayrıntı durumundaki bir noktayı öz niteliğindeki başka bir tutuma öncelikli haline getirmesi mümkün olmaktadır. Bu niteliğin *el-İbâne*'de kendini ne kadar göstermekte ve hangi meseleleri daha öncelikli hale getirmekte olduğunu görmek eserin arka planını ortaya koymayı sağlayacaktır.

Eserde ele alınan konuların kitabın muhtevasını oluşturmalarındaki önemliliğini ve göz önüne alınımını incelerken kitabın hemen giriş kısmında doğru yoldan sapanların ve bid'atçıların genel düşünceleri başlığı altında sıralanmış bazı kelami yaklaşımların anlatıldığı bir bölümün varlığı dikkate alınmalıdır. Bundan sonra Ehl-i sünnetin ve doğru yolda olanların genel düşünceleri diye bir başlık altında el-Eş'arî'nin inanç açısından kabule yanaştığı konuların anlatıldığı başka bir bölüm daha mevcuttur. İki bölüm içerik açısından birbirini tamamlama özelliklerini taşıdıklarından tamamen kitaba yön verecek çizgilerin tartışılmaya açılmadan olduğu gibi ortaya koyma amaçlanmaktadır. Muhalif görüşlerin bulunduğu bölümde zikredilmiş olan yaklaşımlar, kitabın sonraki kısımlarında ayrıntılı bir şekilde söz konusu edilmiş olmasına rağmen kendisine ait yaklaşımların bulunduğu

bölümdeki konuların büyük bir kısmının kitabın daha sonraki bölümünde yer almamış olması dikkat çeken bir noktadır.

Bunun dikkat çekmesine sebep olan durum ise kendi görüşlerini zikrettiği bölümün hemen sonunda “Biz sıraladığımız bütün bu düşüncelerimizi ve ayrıca buraya alamadığımız diğer konuları Allah’ın izniyle bölüm bölüm; teker teker kanıtlayacağız”⁵⁹ tarzında bir ifadeye yer vermiş olmasıdır. Buna örnek olarak söz konusu bölümde imanın artıp eksileceğine, şeytanın vesvese ettiğine, miraç inancına, deccalın çıkacağına, salih insanlara bazı özel işaret gösterilebileceğine, cennet ile müjdelenenlerin olduğuna ve büyük günah işleyenlerin dinden çıkmadıklarına yönelik inancının olduğunu ifade etmesine rağmen daha sonraki bölümlerde bunlardan söz açmıyor.

Eserde böyle bir durumun oluşmasını, el-Eş’arî’nin kendi dönemi ile yoğun bir zihin ilişkisi içerisinde olduğu tespitinden yola çıkılarak izah etmek mümkün görünmektedir. Tartışmaların ne üzere yoğun olduğu zihinlerin neyle meşgul olacağı noktasını zorunlu olarak belirler. Bu *el-İbâne*’de yoğun bir şekilde konu edilen meselelerin gündemi ciddi bir şekilde etkilediği ve tartışma ortamlarına bu konuların devamlı bir şekilde taşındığı bilgisine ulaşılabilir. Yani el-Eş’arî’nin kendi döneminde öne çıkan ve toplumu zihnen meşgul eden konulara eserde yer vermenin gerekliliğine inanarak bu şekilde davranmış olması daha mantıklı görünüyor.

Eserde ele alınan konuların genel yapısında Allah’ı algılama tarzının nasıl olacağı konusu üzerinde durulması muhtevanın en çok bu çerçevede oluşturulmak istendiğine dair bir görüntü mevcuttur. İçeriği oluşturan konuların başlığı farklı bir gidişatın olacağını anımsatıyor olsa da işlenen konunun sonucu oluşturulurken ilişkilendirilen nokta genellikle bunun sıfat-zat ilişkisinde nasıl bir yaklaşım ürettiğinin önemine dikkat çekilmektedir. Tarihsel zaman içerisinde kelamın genel tartışma odağı ayetlerin müteşabihliğinden doğan konular olmuştur. Ayetlerdeki müteşabihliği doğuran en önemli etken bu ayetlerin Allah ile ilgili özellikleri anlatıyor olmasından kaynaklanıyor. Allah’ın ifade edildiği ayetlerin zorunlu olarak teşbihi anımsatması bunların nasıl anlaşılacağı problemini ortaya çıkarmıştır. Bunların nasıl anlaşılıp yorumlanacağı ciddi tartışma noktalarına dönüşmüş ve bundan dolayı İslâm dünyasında farklı fikir ekolleri oluşmuştur. Bu firkalar arası tartışma, insanların tavır alışlarını ve yazdıkları eserlerin konularını belirlemelerinde kendilerini tanımladıkları tarafın etkilerinden dolayı belli bir çizgide oluşmuştur.

el-Eş'arî bu eseri yazdığı dönemde kendini selef anlayışına sahip biri olarak tanımlar hale geldiği için selefî tavrın en çok yoğunlaştığı zat-sıfat ilişkisi ve buna dair oluşturulmuş olan algılayışı eserinde konular halinde ele almak durumunda kalmıştır. Buradaki amacı Mutezile kadar selefiliğin de kendi kabullerini mantığa dayandırarak ikna etme kabiliyetine sahip olduğunu göstermektir. Bu ihtiyaç, eserin tüm konularında kendine yer bulmuş ve eserin eksen noktasını belirler hale gelmiştir.

Eser, genel anlayış ve yaklaşımları iki başlık halinde bir girişle sunduktan sonra, yeni bir bölümle Allah'ın Ahiret'te görülüp görülmeyeceği konusuna değinmektedir. Ayet ve hadislerde sadece birkaç defa zikredilen bu konuya el-Eş'arî'nin neden hemen girdiği ve eserde en önemli konunun bu olduğu hissini neden verdiği bir soru olarak zihinde durmaktadır. Dini inanç açısından daha önemli bir noktayı teşkil eden Halku'l-Kur'an konusunu el-Eş'arî'nin daha sonraya almış olmasının ancak ruyet sorununun zihninde bir problem olarak daha çok durduğu fikrini akla getirmektedir. Yoksa normal durumlarda selef anlayışına göre üzerinde öncelikle durulması gerekenin Kur'an anlayışını sağlıklı hale getirmek olduğu apaçıktır.

el-Eş'arî'nin bireysel tecrübesi göz önüne alınmaksızın olay sadece selef anlayışının genel mantık çizgisinde anlaşılmaya çalışıldığında bu noktanın aydınlatılması sıkıntıya dönüşecektir. el-Eş'arî'nin hayatı konu edildiğinde görülecektir ki onun değişmesinin altında yatan nedenlerden biri olarak yaşadığı zihinsel çatışma olduğu rivayetine rastlanacaktır. Kişinin yaşadığı kendisine ait zihinsel değişim merhalelerine hangi konu yön veriyorsa bu onu yaşayan kişide önemi artırmaktadır. el-Eş'arî ayet ve hadiste net olarak zikredilen ruyet gerçeğinin Mutezile tarafından inkar edilmesini kendince kabullenememiş ve bu yüzden fikri bir muhasebenin içine girmiş olabilir. Bunun sonucunda da bu konuda elde ettiği doğruluğu diğer meselelere de aksettirmiş ve bu kelami problemi ciddi bir şekilde önemseyerek kitabın ilk konusu haline getirmiş olabilir.

el-İbâne'de konular bölümler halinde tartışılırken en çok üzerinde durulan konu Kur'an'ın yaratılmadığı iddiasının kanıtlanmasıdır. Bu konuya yer verme anlamında eserin en çok ele aldığı ve kesinlikle bu konudaki fikrinin tamamen doğru olduğuna dair fikirlerin sunulduğu bölümler bu konuyu içeren bölümlerdir. Bu hassasiyet tamamen selefî kaygıların esere hakim olduğunun bir göstergesidir. Selefî geleneği zihnen önceleyen bir tarzda yazılmış olan eser selef anlayışında bulunan müteşabihliği yorumlamayı bile mazur

⁵⁹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 20.

görmeyen bir yaklaşımın nasıl olup da Kur'an'ın konumunu sorgulamaya kalkan bir yaklaşımla tartışmaya girmeyecektir. Selefi anlayışın doğal bir tepkisi halinde eserin en çok değineceği konunun bu olması ve tepkisini de en çok bu konuda yoğunlaştırmış olması Eş'ar'ının yeni anlayışa psikolojik anlamda da kolayca uyum sağladığı hissini uyandırmaktadır.

Aynı zamanda bu, sadece Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanlara bir tepki değil bu konuda tavrını netleştirmemiş insanlara da bir tepki içermektedir. Yaklaşımlarının tamamını duygusal bir tarzda ele alan ve bunların sadece kabullerle anlaşılacağını savunan bir gelenek mensupları bu durum karşısında sadece sessiz kalmayı tercih edip tavrını keskinleştirmemesi beklenemezdi. Bu tarzın dışına çıkma görüntüsünü sarf edenlere karşı sert bir tepkiyi doğallığında barındıran bir anlayışa geçiş, el-Eş'arî'nin de bu konuda kendisi gibi düşünmeyenlere karşı fikirsel mücadelesinde ciddi bir önemse ile tepki göstermeye sürüklemiştir.

el-Eş'arî eserinde genellikle Mutezile ile ayrıştığı konuları ele alarak konular üzerinden karşı tarafa mesaj içerecek bir tartışma içerisine girmiştir. Mutezile dışında Cehmiye ve Şia mezheplerine de cevap niteliği taşıyacak bölümler birkaç başlık halinde eserde mevcuttur. Cehmiye'ye reddiye şeklinde bu mezhebe karşı başlıkları içeren eser kısa da olsa Mutezile tepkililiğini esere tamamen yansıtmaktan vazgeçmiş görünmektedir. Eserin son konusu Hz. Ebubekir'in halifeliği üzerine başlıklı bölümle o dönemde mevcudiyetini devam ettiren ve dini tartışmalara bu konuda yaklaşımlarıyla yön veren Şia'ya cevap niteliği taşımaktadır. Geçmişten o güne dini emekleriyle taşıyan insanların bu emeğine saygı duymak ve onların Hz. Peygamber'i (sav) görmüş olmalarının doğruya ulaşmada ek bir kabiliyet sunduğu inancıyla tersleşmesi ve bunu kabule yanaşmamasından kaynaklanan nedenlerden Şia'yı da kitabın konusu haline gelmiştir.

Mutezile'ye cevap olma niteliğini çok sınırlı bir şekilde olsa bile eserin görüntüsünden bu bölümler vasıtasıyla gideren el-Eş'arî eserin genel amacının sadece Mutezile'ye cevap olmadığını hissettirmektedir. Selefi geleneği tüm diğer mezhebi anlayışlara karşı savunma güdüsü ile yazıldığı ve bununla tersleşen tüm yaklaşımların doğru olma niteliklerini kaybedeceklerini yargısının esere hakim olduğu yaklaşımını elde etmek mümkün görünmektedir. Selef geleneğine sahip olmak taşınan yargıların zihne iyice yerleşmesi ve bununla terk edilmez bir samimiyet üretmesi gibi bir sonucu kabul edenleri tarafından daima zorunlu bir özellik halinde taşınmışlardır. Bu duyguyu içinde taşıyan biri olarak el-

Eş'arî bu eseri yazarken kendi gelenekleri ile aynı kabulleri taşıyan diğer anlayışlara kelami bir tarzda cevap vermemesi kendisinden cevap bekleyenler için bir tarafı eksik bırakmak anlamına gelebilecekti.

Allah'ın sıfatlarına dair yoğun bir tartışmanın yaşandığı dönemde kaleme alınmış bir eser olan *el-İbâne*, bu noktadan kendisinde tüm konulara yansıtacak kadar etkilenmiş görünmektedir. el-Eş'arî bu eserde tüm görüşlerini ortaya koyarken diğer fikirleri reddetmesinin en büyük nedeni olarak bunların Allah'a dair kabul ettiği sıfat anlayışına uymaması ve Allah'ı tenzih etme mantığıyla çelişmesi olarak tespit etmek mümkündür. Diğer mezheplerdeki teolojik algılamaların sıfatlarla ilgili durumlarda Allah'a layık olma kuralına uymayan tarzlarda yorumlar bulunduğu için ve bunun dinin temel noktası olması konuyu ciddiye alma gereğini doğurmuştur. Bunu eser yazarak tepkiye dönüştüren el-Eş'arî ilgili konuları ayrıntıya incek derecede önemseyerek kitapta yer vermesi kitabı tamamen bu minvalde yazılmış duygusuna götürdüğünü söylemiş olmak yanlış olmayacaktır. Kitabın içeriğini yansıtan başlıklar dikkate alındığına eseri inceleyen kişiye içeriklendirme ekseninin daha çok bu yöne kaydığını fark ettirecek bir belirginlik mevcuttur.

el-İbâne, eserin içeriğini bir başlığın farklı delilleri ile doldurulacak kadar bu konuya Eş'arî'nin güvenini hissettirecek bir yapıya da sahiptir. Bir konu eserde tartışılırken sadece bir delil sunularak iş geçirilmeye çalışılmamış bilakis konunun doğruluğuna tanıklık edecek deliller farklılaştırılarak bu konuda bir kesinliğin olduğu havası verilmiş istenmiştir. Bu yolla bu eseri okuyan, eğer bu eserdeki fikirlere sahip ise bu konudaki şüpheye yönelik eğilimi tamamen giderilecek eğer karşı fikirlere sahip biri tarafından konu araştırılıyorsa onunda bu yaklaşımlara eğilim göstermesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu duygu yapısına bürünmüş olmasının selefi bir ruhun hakim olması ile yakından ilişkilidir.

Bu duygu, bazen ayetlere dayanmış olmanın güveniyle karşı tarafa sert ithamlara bile gidebilecek güveni içinde barındırmaktadır. Eserin bazı yerlerin de Mutezile'yi ümmetin Mecusileri olarak nitelemesi bu eseri yazma niyetindeki kararlılığa delalet etmektedir. Bu kabuller ile kurulan derin ilişki el-Eş'arî'de delillerine karşı aşırı eminliği üretmesinden dolayı zıtlaştığı anlayışlara karşı onların bu konuda küfre düştükleri inancına sürüklediği eserdeki fikirlerden iyice anlaşılacaktır. Bu eski mezhebini terk edişinin ne kadar keskin olduğu ve halen o anlayışta olanlardan bunu beklediği sonucunu oluşturmaktadır.

Kelami anlamda yoğun bir şekilde tartışılan ve mezhebi fikirlerin temel zemini kabul edilen konular eserde ele alındıktan sonra, el-Eş'arî, diğer konular kadar olmasa da, kelami tartışmalara çok fazla malzeme olmayan meselelere de değinmeden geçmemiştir. İslâm dünyasının yaşamının her alanına derinden etki edecek konuların daha fazla önemsenmiş olması bu noktada elde edilecek yaklaşımların reel sonuçlarını dikkate almaya kendini mesul hissetmiş görünmektedir. Daha önceki dönemlerde itikadi anlamda kabul edilen bir çok fikrin İslâm dünyasında ne tür bir sonucu doğurduğu ve bunun nasıl olumsuz sonuçlara sebep olduğu tecrübesini kullanarak fikirsel yorumlarda bulunmada dikkati elden bırakmamayı haline getirmiş bulunmaktadır. İslâm dünyası o döneme kadar Hz. Osman ve Hz. Ali'nin dönemindeki olayları tecrübe etmiş ve o dönemlerde de Harici tarzı bir yaklaşımın toplumdaki olumsuzluklarının bilgisine sahip olduğu için artık bu dönemlerdeki sorunlarla tekrar boğuşmak istememektedir. Bu hassasiyet kendini İslâm dünyasının bir parçası olarak gören el-Eş'arî'nin söz konusu kitapta bu yönde bir zorunluluğu doğuran bütün yorumlarında bunu bir hassasiyet noktası olarak taşıdığı gözlemine yapmak çok zor görünmemektedir.⁶⁰

el-Eş'arî, temel olarak kabul ettiği ve İslâm dünyasının inanç sağlamlığı açısından gerekli gördüğü kelamın Allah'ı doğru algılama ilmi olduğunu kabul ettirecek konulardan sonra bunun insani alana yansımalarını ortaya koyacak noktaları ele alma ihtiyacı hissetmektedir. Bu teolojik yorumları insani alana yansıtmanın ihtiyacını duyma bu alanlar arasındaki ilişkinin düzenlenmesi olan din konusunda yorum yapmanın sonucu görünmektedir. Allah'ın sonsuzluk özelliğini yansıtan sıfatlara aşırı bir vurgu Allah ile insan arasındaki ilişkiyi koparacak bir sonuç oluşturma ihtimalini göz önüne alarak bu ilişki kavramsal alanda yeniden oluşturma kelamın yaşama yansıma gerektiği inancına dayanmaktadır.

el-Eş'arî ele aldığı Allah'ın sıfatlarıyla alakalı noktaların insani plana nasıl yansıyacağı ile de ilgilenmiş görünmektedir. İlahi olan ile insani olanın insani zeminde en çok ilişki içerisinde olduğu konuda en başta gelen kavram ve aynı ölçüde insani olan her şeye kaynaklık eden irade meselesine el-Eş'arî eserinde sorunsal yönünü tartışma yönünde en çok yer ayırdığı noktaların başında gelmektedir. İnsani irade ile ilahi irade arasında tercih noktasında hangisini daha önceleyeceğimiz daima kelami bir problem olarak varolagelmiştir. İslâm'ın teolojisi dahil diğer dinlerin teolojisinde de irade konusu tartışılırken yeryüzünün bir tanrı ve insan mücadelesi alanı halinde görerek yorumların yapıldı-

⁶⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 17.

ğını tespit etmek mümkündür. Bu teolojilerin kimin iradesini yeryüzünde önceleyeceklerinin bir problem halinde varolmasına sebep olmuştur. Bu iki iradeyi uyumlu bir tanımla problem olmaktan çıkarma sorunu bu konunun tüm dinlerde ciddi ayrışmalara sebep olduğuna yönelik tespit teolojik kaymaların bu konuda daha çok olduğu düşüncesini zihinlerde zorunlu kılmaktadır. Eğer kelami yapıda olan bir akım bir tarafı daha çok ön plana çıkarıp diğer irade alanını dışlamışsa ondan sonra tepki olarak çıkabilecek olan bir akım tam karşıt irade alanını önemseyip kendi mezhebini var etme güdüsüyle bunu tartışma alanının en önemli problemi haline getirecektir.

Mutezile insani irade alanını ilahi irade alanını daraltacak bir yönde öncelik tanınması bu mezhebi anlayışı terk etmiş birinin bu konuda, kelami yönü tamamen ilahi iradeye yönelik çevirmemesi ve buna yönelik irade anlayışı geliştirmemesi düşünülemezdi. Çünkü kelami mantık itibari ile el-Eş'arî Mutezile'den daha sonra çıkmış olmanın ve bunun sonucu olarak ona karşıt olma duygusuna bürünmüşlüğü güdüsüyle hareket etmiştir. Mutezile, insanın kendi fiilini yaratmıştır fikrini savunuyorsa bunun etkisini tamamen zihinlerden silme tepkisine sahip el-Eş'arî “güç yetirebilme konusunda” Mutezile'ye tamamen karşıt olmak için ancak fiil anın da var olduğunu savunma ihtiyacıyla hareket etmiştir.⁶¹ İnsanın irade konusu tartışılırken eğer ilk cümle Allah'ın alim olma sıfatını tartışmayla başlanıyorsa bu konuda eğilim ilahi iradeye yönelik olduğunun noktası dikkate alınmak durumundadır.⁶² el-Eş'arî'nin bu konuya yoğun bir vakit ayırmış ve tartışmaların daha keskin noktalara götürme durumunun var olduğu bir kesinlik halinde ortaya çıkmaktadır.

Eserde sadece iradenin daha çok hangi alanda geniş tutulması gerektiği değil aynı zamanda bununla ilişki dahilinde olan konulara da yer verilmiştir. Ecel konusunun tartışılıp daha çok insanın irade alanında çıkarılmak istendiği izlenimini uyandırmaktadır.⁶³ Bu tür noktalar el-Eş'arî tarafından ilah olma sıfatıyla çok yakından ilişkilendirilip insanın böyle bir zehaba kapılmasını doğurmayacak şekilde yorumlanmaktadır. Eğer bu tür alanlarda ilahi irade sınırlanır beşer iradesine kapı aralandığında Allah'ın sıfatlarına yaklaşımda kişiyi İslâmi daire dışına sürükleyebilecek durumların çıkma ihtimalini bir tedirginlik halinde el-Eş'arî eserine yansıtmaya çalışmaktadır. Bununla İslâm dünyasının yaşayabileceği İslâmi daireyi çiğneme veya İslâm dışı bir fikri akımın peşine düşme ihtimalini yok etme isteğini bu şekilde ortaya koymaktadır. Bu aynı inancını paylaşılanlara yönelik duy-

⁶¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 71.

⁶² el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 63.

lan onları sahip oldukları değerlerini koruma duygusu tartışmanın sınırlarını ve mahiyetini tüm zamanlar etkilemeye devam etmiş olup teolojik bir belirleme özeliğini korumuştur.

el-Eş'arî rızk konusundaki irade problemini ortaya koymaya çalışırken aynı hassasiyetleri taşıdığını gözlemek mümkündür. İnsanın irade alanını bu konuda da mutlak anlamda ilahi iradeye bağlı göstererek akılcı gelenek ile olan çatışmasını devam ettirmiştir. İster haram ister helal olsun bunun tamamen ilahi iradenin bireyi yaşamda mutlak belirleyiciliğini temel kabul ederek ona bu konuda da çok fazla yetki verme niyetinde değildir. Bunula yaşamı ilahlar arasında bölmüş olma tehlikesinin doğuracağı kaygıyı gidermek istemiştir. Allah ile ilişkisiz bir alanın varlığına inanca sebep olacak bir yorumun kelamın avamın inançlarını tevhid ilkesine göre koruma görevine ters düşeceğine olan yaklaşıma ters bir durumu üretecekti.

Eşari, hidayetini insani bir kazanım olduğuna yönelik Mutezile kabulünü de doğru bulmayıp bunun tamamen ilahi bir lütuf olduğu noktasından yaklaşım belirlemeye çalışmıştır. İnanmanın veya inanmamanın tamamen ilahi tasarrufun bir sonucu olduğu yorumları el-Eş'arî'de panteist yoruma yakın bir algılayış ürettiği fikrine kapılmak hiç de zor görünmemektedir. Bu konulara çok yer vermemiş olmasının daha önemli konuları açıklığa kavuşturduktan sonra bu noktalara daha fazla takılıp kalma ihtiyacını hissetmemekten kaynaklandığı ifade edilebilir. Temel noktalardan gereken yaklaşımı elde etmiş kişinin diğer noktalarla bunu ilişkilendirip istenen sonuca gitmesi artık çok zor olmayacaktır. Kelam tarihi boyunca kendisini tamamen en temel konularla ilgilenen bilim olarak algılatması onun aynı zamanda ilimlere ilham olma iddiasından kaynaklanmaktadır. Her biliş tarzının kendisine göre bilimlere sınıflandırma sistematığı vardır. Bu İslâm dinin kendisini zihinlere daha iyi yerleşme amacıyla ürettiği ilimler için de geçerli bir durum olduğu için kendi oluşturduğu sistematik yapıda kelama en temel olma özelliğini vermiştir. Bu da kelamın ve kelamcının her konu ile uzun uzadıya uğraşma ihtiyacını hissetmemesine diğer alanlara kaynaklık etmesi gereken noktalara tamamen zaman ayırmasına neden olmuştur.

el-Eş'arî de bazı konulara uzun uzadıya ele alırken bu konuların kaynaklık ettiği problemlere fazla değinme ihtiyacı duymamıştır. Tartışma alanının bu konular üzere daha dar kaldığı ihtiyacın daha çok genel mantığının kökenlerine yönelik olduğu kelami tarzla uyum içerisinde olduğu fark edilen bu durum, *el-İbâne*'nin Eşari anlayışının ilk kelami adımı olmasından da kaynaklanmaktadır. Mezhebi tavrın oluşumunda ilk tavır genellikle

⁶³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 79.

temel konuların üzerinden şekillenme doğallığında olduğu için daha ayrıntı konuların sırası daha sonra gelir. Bu tüm mezheplerin ilk dönem kendini oluşturma sürecinde belirgin şekilde tarza hakim olup artık tartışmaların alevlendiği dönemlere sırası gelince ise bu konuda da belli değişimler meydana gelir.

Ayrıca el-Eş'arî *el-İbâne*'de konu sıralamasında belli bir düzen takip etmemektedir. Bu daha oluşturulacak fikir yapısının ilk eserini vermiş olmakla yakından alakalıdır. Sahip olan fikrin yeniliği yapı itibari ile birbirine bağlantısızlığı üretme ihtimali fikrin zihinde yeterince derinleşip sistem oluşturmamasıyla yakından alakalı olduğuna dikkat etmek gerekir. Kişi fikir yapısının derinliğini ancak muhalifinin zihin aynasında görünen yansımalarını yeterince okuyabilirse sistem üretebilir. Bu da ortaya konan görüşlerin muhalif zihinlerce karşı tarafa eksik yanlarını sunabilecek bir zamana ihtiyaç duymaktadır. *el-İbâne* el-Eş'arî'nin kelami sürece katkılarının ilk adımı olmasından dolayı bu eser yazıldığında bunun oluşma ihtimali yeterince yoktu denebilir.

Şuna da dikkat etmek gerekir ki o da kelami eserlerde bunun bir tarz olma ihtimalinin olduğudur. El-Cabiri'ye göre Cahız'la başlayan buna yönelik bir kelami süreç mevcuttur. Bu tarz yazılan eserden okuyucuyu bıktırmamak için bazen farklı bir konuya yazarın ele alması gerektiğidir. Eserin tümünün sadece bir konu üzere yoğunlaşmasının okuyana bir bıkkınlık getirebileceği ihtimaline dikkat etmek gerekir. el-Cabiri, bunun Kur'an kaynaklı bir tarz olduğunu ve amacın karşıdakinin psikolojisini dikkate alarak onu daha kolay ikna etme ihtimali elde edilmiş olur.⁶⁴

Eseri yazmadan önce Cahızla aynı geleneğe ve fikir yapısına sahip olmaktan dolayı el-Eş'arî'nin de bu tarza uygun eserini kaleme almış olma ihtimali mevcuttur. Eserde irade ve konuyla alakalı konular ele alırken arada İstisna konusunun sıkıştırılmış olmasının böyle bir amaca hizmet ettiği düşünülebilir. Genellikle eserde konular genel bir mantık sistematigi içerisinde sıralandırılmamış olmasının daha çok konunun kelami yönü daha çok önemsenmiş olabilir. Eserinde kendisi için yeni olan fikirleri açıklayan birinin ilk halini eserin her yerinde hissettiren el-Eş'arî bu konumdan kaynaklanan nedenlerden dolayı fikrini açıklamayı daha sonra önemliliği gelecek noktalara öncelemiş görünmektedir.

⁶⁴ el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu, İstanbul, 2000, s. 34.

B) el-İbâne’de İzlenen Kelami Metot

Eserde ortaya konan görüşleri kanıtlama tarzı, hedefe götüren yol⁶⁵ ve bilimsel bilgi elde etme süreci olarak⁶⁶ tanımlanabilecek metot, bütün kelami eserler için vazgeçilmez bir unsurdur. Karşı tarafa kendini kabul ettirme ve alan ile ilgili çabaları olan kesimlere bunu sunma iddiasında bulunma yöntem kullanmayı zorunlu hale getirmektedir. Kalam tarihi açısından bakıldığında savunulan fikirleri kanıtlamada farklı yöntemlerin kullanıldığını ve bunun da elde edilen fikirselle sonuçlara yansıdığını görmek, bu işin bu alanda eser vermeye uğraşan açısından ne kadar önemli olduğunu anlamaya sebebiyet verir. Kullanacağınız tarz, iddianız açısından önem arz ettiği gibi muhatapların buna kulak vermesi açısından da daima önemli olmuştur.

Kelam tarihinde meydana gelmiş farklı yaklaşımların uygulanan metotla yakından ilişkili olması, benimsenen metodun bilgiyi elde etme ve oluşturma sürecindeki katkısını göstermektedir. Farklı anlayışların savunuculuğunu yapan eserlerin birbirinden farklı bir metot takip ettiklerini ve bu metodu, farklılığın asıl kaynağı olduğu tespiti, eserler incelemeye tabii tutulduğunda ortaya çıkacaktır. Bu açıdan eserde izlenen metodun o eserin ruhu olduğu iddiasında bulunmak yanlış olmayacaktır. Bu kabulden yola çıkarak bir eserin yazım mantığını tespit etmenin en kolay yolu onda uygulanan metodun şifrelerini ortaya çıkarmaktır.

İslâm dünyasının zihin yapısına etki eden kelami anlayışların ne tür metotlarla oluşturulduğunun araştırılması, fikri tarzda, İslâm dünyasının birbirinden ayrıldığı belirgin çizgileri ortaya çıkarmaya hizmet edecektir. Hz. Peygamber’in (sav) vefatı, İslâm dünyasında zihinsel bir karmaşanın doğmasına neden olmuşsa da bu karmaşa aynı zamanda o dönemlerdeki alimlerin İslami anlayışı sistemleştirmeye yönelik bir çabaya sürüklenmesine ve gelecek nesillerin daha metotlu bir İslâm anlayışıyla muhatap olmalarını sağlamıştır. Hz. Peygamber’in (sav) vefatından hemen sonra halifelik tartışmalarının başlaması ve bir süre sonra da birbirinden farklı olarak nitelendirilebilecek anlayışların yavaş yavaş belirmesi, İslâm dünyasında hakim olacak kelami anlayışlara başlangıç etmiştir. Bu etki, Müslümanların fikir dünyalarında iki farklı kelami yaklaşımı üreten metodolojik yaklaşımla dini algılamayı oluşturmuşlardır.

⁶⁵ Aslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*, İstanbul, 1996, s. 47.

⁶⁶ Gökçe, Birsen, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Ankara, 1992, s. 41.

Hız. Peygamber'in (sav) döneminde yaşanan mücadeleler, onun dönemindeki insanların dini yaklaşımlarını çok derinden etkilemiş ve sonraki dönemlerin insanlarıyla aralarında yaklaşım farklılığı oluşturmuştur. Bu dönemdeki insanların İslâmi yaklaşımlarının seleflik olarak nitelendirilmesinin altında yatan etken, onların dönemsel olarak bu yaklaşıma şartların etkisiyle sürüklenmiş olmalarıdır. Bu şartlarda samimiyet gerektiren yoğun bir mücadelenin oluşu ve ilk dönem Müslümanları olmalarından Hız. Peygamber'in (sav) etkisinde İslâmlaşma süreci yaşamaları onların İslâmi anlayış yapılarını herhangi bir tahlil metoduna ihtiyaç duymadan bağıllık içerisinde kabul etmelerinde etkili olmuştur. Bu sınıktılı dönemin fedakarlılığını yüklenme gerekliliği ve vahyin iniş sürecinin ağırlığına muhatap oluş, onların dini duygularında sonraki dönemlere nazaran daha farklı bir durum yaratmıştır. Vahyin gereken kısımlarının Hız. Peygamber (sav) tarafından açıklanıyor oluşu onlara sadece samimi bir bağıllıla tutum sergileme durumunda bırakmıştır. Bu süreçte oluşan duygusal yapılarını, Hız. Peygamber'in (sav) vefatından sonra da durum değıştığı halde bir samimiyet gereğı olarak devam ettirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onlar için vahiden anlaşılması gerekeler üzerinde Hız. Peygamber (sav) tarafından anlatıldığı dönemin etkileri halen devam etmektedir. Dinin anlaşılmasında problem olan kısımlarının veya sonraki dönemlerin getirdiğı şartların doğurduğu tartışmalara katılmaktan çok bu konuda gereken samimiyeti sergileyip susmayı tercih etmişlerdir. Susmanın bir erdem olduğu fikrinin kaynağında, yanlış düşme tedirginliğinin yattığını ve bunun da ağır bir sorumluluk gerektirdiğı anlayışının olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Gazali, Selef anlayışının şu dört asılda daha iyi anlaşılacağını ifade etmiştir:

A) 'Ahiret hallerini en iyi bilen zat, şüphesiz, Hız. Muhammed'dir. Akıl, Ahiret hallerini bilmeye yetkili değildir. Çünkü akıl, sadece tecrübe ve müşahadeye müsait olan konularda sebep ve neticeyi bulabilir. Ahiret ise akıl ve tecrübe ile bilinemez. Ahiret, kalp temizliği ve ahlaki yükselme nispetinde manevi kimseler tarafından anlaşılabilir. Onlar bu hale erişebilmek için nübüvvet nuru ile nurlanmışlar, yani akıl ötesi bir kuvvete sahip olmuşlardır.

B) Hız. Peygamber (sav) gerek bu dünyayı gerekse ahireti ilgilendiren hususlarda kendisine vahyedilenleri olduğu gibi tebliğ etmiş, halktan hiçbir şeyi gizlememiştir. Halkı ahlaken düzeltmek için bizzat meşgul olmuş, ilimde ve amelde sahabeye rehberlik etmiştir. Böylece onu dinleyenler İslâm'ın canlı ruhunun etkisinde kalmışlardır.

C) Sahabe, İslâmiyet’i benimsemekle yetinmemiş, onun prensiplerini Tabiin’e aşılama ve nakletmeye de önem vermiştir. Çünkü Hz. Peygamber (sav) bir hadiste şöyle demiştir: “Allah, sözünü dinleyip öğrenen ve sonra onu olduğu gibi ifade eden kimseye iyilik verir.”

D) Selef topluluğu, yaşadıkları devirde müteşabihati te’vil, tetkik ve izah taraftarı olmamıştır. Hatta el, ayak ve yüz gibi keyfîyeti meçhul hususları içine alan naslar hakkında soru sorulmasını önlemeye çalışmışlardır.⁶⁷

Kelamın oluşum ve gelişiminde müteşabih ayetlerin nasıl anlaşılıp formüle edileceği konusu merkezi bir önem arz ettiğinden selefi tavrın odak noktasında da bu konuya yaklaşım kendini göstermektedir. Bu ayetlerin içeriği daha çok Allah’ın sıfatlarına dair olması, imanlarını koruma refleksleri bu konuda bir tavır üretmiş ve bunu yorumlayanlara karşı sert bir fikri yapının oluşmasına sebep olmuştur. Bu tür ayetlerin yorumlanmasının tevhide anlayışa yönelik yanlış fikirlerin doğurabileceği ve bunların net olmayışından kaynaklanan esnekliğin Müslümanların birliğine farklı yorum ve algılamalar yüzünden zarar vereceği düşüncesi bu ayetlere sadece kabul yönünden bir yaklaşımın oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu konuya değinen ayetin bunu yorumlamanın imanda bir problemin sonucu olduğuna ve iman sahip insanların buna karşı tavırlarının sadece kabule yönelik olması gerektiğine yönelik ifadesi bunu yorumlayanlara karşı tepki oluşmasına sebep olmuştur.

“ Sana kitabı indiren o’dur. O’nda kitabın temeli olan kesin anlamlı (muhkem) ayetler vardır. Kalplerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. İlimde ilerlemiş, derinleşmiş olanlar, O’na inandık, hepsi rabimizin katındandır derler”⁶⁸

Yukarıda zikredilen ayet-i kerime, selefi geleneğe uyan alimlerin en çok delil olarak kullanıp metodunda kendisine dayanak ettiği noktaları ifade etmektedir. Ayeti kerimede geçen muhkem ayetler ifadesi selefler için dini anlamada yorumlamak için başvurulacak alanı göstermektedir. Bunun dışına çıkmak, ayette ifade edilen kalbinde eğrilik bulunma suçlamasına muhatap olmayı beraberinde getirecektir ki bu sahabe samimiyyetine uymayacak bir tavidir.

⁶⁷ Gazâlî, Ebu Hâmid, *İlcâmu’l-Avam an-İlmi’l-Kelâm*, Beyrut, 2000, s. 301-317.

⁶⁸ Kur’ân, *Al-i İmrân*, 3/7.

Selef metodunu bu ayetten yola çıkararak müteşabih ayetler konusundaki el-Eş'arî'nin tavrını anlamak için şu yedi esası zikretmek konuya açıklık getirmede yeterli olacaktır.

Takdis: Allah'ın şanına ve yüceliğine layık olmayan şeylerden tenzih etmektir. Mesela müteşabih ayetlerden hareketle Allah için el, göz, yüz vb. sıfatları normal insanlar için kullanıldığı gibi kullanmak veya yorumlamak onun şanına yakışmaz. Bundan dolayı bu tip benzetmelerden uzak durulur ve Allah'ı bu tip benzetmelerden tenzih edilir.

Tasdik: Allah'ın Kur'an ve Sünnette geçen sıfat ve isimlerin, O'nun yüceliğine ve kerametine layık bir şekilde manaları olduğunu kabul edip Hz. Peygamber (sav) Allah'ı nasıl vasıflandırmışsa o şekilde inanmaktır.

Aczi itiraf: Müteşabih ayetlerde anlatılan şeylerdeki murat ve maksadı Allah'a bırakarak bunları bilmediğini ve bilemeyeceğini itiraf etmektir.

Sükut: Müteşabih ayetlerin anlamlarını sormamak ve onlara dalmamaktır. Cahil birinin, bilmediği şüpheli şeyleri sormaması alimin de buna cevap vermemesi gerekir.

İmsak: Müteşabih ayetler üzerinde değişiklik yapmamak; açık olmayan manaları kullanmaktan ve te'vilden çekinmek, bunlarla ilgili yeni kelimeler ve yorumlar üretmemektir.

Keff: Müteşabih ayetlerde, kalben dahi meşgul olmamak ve onlar üzerinde düşünmemektir. Bu hassaslığın ilk adımı olmuştur. Zihinde böyle bir problemle uğraşmayıp, iç huzuru sağlamak amacı güdülmüştür.

Marifet ehline teslim: Bu konular, Hz. Peygamber (sav) ve sahabeye gizli değildir. Bu bakımdan onların herkese kapalı olduğu sanılmamalıdır. Ancak bunlar üzerinde durmak yerine "te'vilini ancak onlar bilir" diyerek onların bilgisine bırakıp te'vile gitmemek gerekir.⁶⁹

Böyle bir yaklaşımın benimsenmesi doğal olarak bunun kime karşı geliştirdiği veya neden ihtiyaç duyulduğu sorusunu akla getirmektedir. Selefî anlayışın bu yaklaşımı tarzın Mutezile ile girdiği çatışma sonucunda geliştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Mutezile, kelami metodu ortaya koyan anlayış olması onların Müteşabih ayetlere yaklaşımının selefî anlayışla aynı olmadığını göstermektedir. Kelam, İslâm anlayışın net olarak ortaya konduğu muhkem kısmından doğmadığı bunun yerine problem alan olarak beliren

Müteşabih ayetlerin buna kaynaklık ettiği kelamın daha çok hangi konuları tartıştığına bakılırsa net olarak ortaya çıkacaktır. Mutezile'nin bunu kelam alanına dönüştürmesi selefi anlayışa sahip insanların duygusal yapısından tamamen uzak olmalarından kaynaklanmamaktadır. Daha çok tarihsel zorunlulukların doğurduğu etkiler altında, bunun oluşabilecek İslâmi anlayışa karşı tehlikeleri izale etmek amacıyla yapıldığını söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü rivayetlerde buna eğilim gösteren insanların dini yaşamlarında bir problem olduğuna dair herhangi bir kanıt yok. Bilakis selefi usule uygun hareket edenler kadar takvaya düşkünlükleriyle bilinirler.⁷⁰

İslam dini Hz. Peygamber'in (sav) yaşantı yeri olmasından dolayı Medine merkezli bir medeniyet olmuştur. Hz. Peygamber'in (sav) oluşturduğu dini yaşama geleneğinin her yönüne doymuş bölgelerden uzak olan insanların, sorunlarla karşılaştıklarında çözüm arayışlarında sünnet geleneğine başvurma imkanlarının olmayışı İslâm dünyasında düşünce serüveninin oluşumunda etkili olmuştur. Hz. Peygamber'in (sav) her tür uygulamasına muhatap olmuş bölgelerin daha nassçı diğer bölgelerin ise daha çok reye başvurmasının bu durumla yakından ilişkilidir. Nassın daha çok merkeze alındığı bölgelerin sorunlarını nassla çözme imkanlarının daha fazla oluşu, bu bölgelerde bunun dışındaki yeni bir tarza ihtiyaç duyulmasına engel olmuştur. Peygamberi atmosferin benliklerini derinden etkilemişliğin verdiği sürece güven, yeniliğe tepki doğmasına, eskiye ait olana daha çok güven üretmesine neden olduğu söylenebilir.

Bu tür şartlar ve ihtimallerden uzak olma diğer bölgelerin sorunlara çözüm aramada yeni enstrümantallere başvurma ihtiyacı doğurmuştur. Bu, doğal olarak çözüm arayışında en önemli kaynağın akıl olabileceği ve sorunlarla mücadelede daha çok yorumlara başvurmanın gerektiği fikrinin yerleşmesine kaynaklık etmiştir. Şartların, daha dini olduğu durumlardan ve buna uygun enstrümantallerden bu bölgeleri mahrum etmiş olması akıl kaynaklı olan kelamın da tercih edilen bir alan haline getirmiştir.

Dikkatten kaçmaması gereken noktalardan biri de bu merkezlerin, İslâmın ilk dönemlerinde dinin ilk tecrübelerinin yaşandığı bölgelere uzaklığı aynı zamanda başka etkilere açık olması anlamına gelmektedir. Herkesin kabulüne kaynaklık eden merkeze uzaklık, etki alanını merkezle sınırlandırırken farklı dini inançların olduğu bölgelerin de etki alanlarını genişlettiği noktası dikkate alınması gerekir. Bu, aynı zamanda, buraları fikirselleştiren

⁶⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 302; Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 116, 117.

⁷⁰ Watt, *a.g.e.*, s. 226.

mücadele alanı haline gelmesine ve bunun için gerekli olan alanların doğuşuna kaynaklık etmekteydi. İslâmi anlayışı savunma refleksi gereken ilmi araçları zorunlu hale getirmesi ve karşı tarafı etkileyebilecek tarzlara ihtiyaç duyulması daha dini olan merkezlerden farklı olmanın başlangıcını sağlamaktaydı.

Karşı tarafın saldırı alanı olan Müteşabih ayetlerin yorumlanıp açıklığa kavuşturma gerekliliği selevi anlayıştan kaymayı beraberinde getirmiştir. Farklı dinlerin çatışma alanı genellikle samimi inanların dokunup yorumlama korkusu taşıdıkları noktalarda kendini hissettirmektedir. Çünkü bu noktalar karşı tarafın kendisi açısından problemlili alan olarak görüp karşı tarafı rahatsız edecek tarza sunmasına müsait noktalarlardır. Buna karşı mücadele ihtiyacı duyan Mutezile ayette ifade edilen kalbindeki eğriliğinden dolayı buna başvurmaktan ziyade kalbi eğri olanların yanlış yaklaşımlarından kaynaklanan sebeplerden buna eğilim göstermek zorunda kaldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Anlaşılacağı üzere, bu tarzın ihtiyaç haline gelmesine İslâm dünyasının dış kaynaklı nedenlerinden böyle bir süreç yaşamış olması ve buna karşı koyma ihtiyacı hisseden herkesin buna en iyi mücadele tarzı olabilecek yöntemi tespit etmeye çalışmış olması gösterilebilir.

İslâm dışı anlayışların İslâmi anlayış üzerinde bir etkiye dönüşmemesi için karşı tarafın iknasına uygun tarzın belirleme zorunluluğu çıkmıştır. Birbirinden tamamen farklı zeminlerde tartışmanın yön buluyor oluşu iki tarafın mücadelesinde daha ortak bir noktada mücadelenin devamını zorunlu hale getirmiştir. Bu da iki tarafın başvurmada herhangi bir sakınca görmeyeceği akıl kaynaklı yorumların tarz olarak seçimini, tercih haline getirmiştir. Bu etkiler altında şekillenen Mutezile gittikçe aklın atmosferine kendini daha fazla kaptırmış ve bütün dini yaklaşımlarını bu eksende anlamaya başlamıştır. Bu, dini anlayışın gittikçe daha fazla akıl eksenine kaydığı bir geleneğin oluşmasına bunun da İslâm dünyasının genel dini yaklaşımında etkili süreçler oluşturmasının sonucunda birbirine karşıt mezheplerin doğumuna ve farklı çizgilerin çatışma süreçlerine kendilerini kaptırmasına olanak verecek noktalara İslâm dünyasını yüz yüze getirmiştir.

Mutezile'ye ait kelami anlayışın aşırılığa sürüklendiği dönemin oluşmasıyla birlikte karşıt bir kelami anlayışın doğmasına ihtiyaç duyuldu. Kur'an'ın mahluk olduğunu savunup bunu iktidar vasıtasıyla tüm İslâm dünyasının fikri haline getirme çabası, İslâm dünyasının bu selevi gelenekten sapabilme olanağı sunduğu esnekliği sorgulamasına neden olmuştur. İslâm dünyasının bu süreçten önce hiç de alışık olmadığı fikirlerin savunulması

ve ana kaynak noktasındaki Kur'an'a ait konunun olmadık tartışmalara sürüklenmesi, bunun bitirilmesini sağlayacak bir tarza ihtiyaç duyulmasını sağlamıştır.

Bunun dışında, Müslümanların teolojik algılamalarının oluşumu açısından önemli görülen Mütüşabih ayetlerin selef anlayışının tersine fazlaca yorumlara açık hale getirilmesi karşıt tepkinin gecikmemesine neden olmuştur. Mutezile'ye karşıt bir şekilde İslâm dünyasına yeniden o peygamberi dönemin atmosferinin yeniden yaşanabilmesi için Mutezilenin oluşturduğu şartları da dikkate alarak yeniden bir yapılanmaya ihtiyaç duyuldu. Bu, aynı zamanda, Mutezile'ye karşı başarı imkanını artıracak ve oluşan sıkıntılarında giderilmesi sağlayacaktı. Bu gerekliliklerin altında selef geleneğinin aksine kelam metodunu kullanmak fakat selefi anlayışa da sadık kalmak önemli bir sürecin başlangıcına öncülük etmiş olacaktı. Geçmiş yaşamında Mutezili bir alimin eğitiminden gelen ve o anlayışında etkisinden tamamen kurtulan biri olarak el-Eş'arî, bu sorumluluğu üstlenip bu sürece uygun bir şekilde *el-İbâne*'yi kaleme almıştır.

el-İbâne'nin kelami metodu bu etkiler altında anlaşılmaya çalışıldığında bu eserin ne tamamen Mutezili ne de selefi metoda uygun yazıldığı görülecektir. Bu iki tarzında etkisini kendi içinde barındıran *el-İbâne*, bu açıdan kendi kelami dönemi açısından yenilik getirip kelami akışa etki edebilmeyi başarabilmiştir. Bir taraftan tamamen nass kaynaklı olmaya çalışırken diğer taraftan da selefi anlayışa sahip hiçbir insanın tartışmaya kalkışmadığı konuları ele almıştır. Bunda, eserin yazıldığı dönemdeki İslâm kültürünün oluşturduğu birikimi kullanabilme kapasitesinin olmasına ve aynı zamanda İslâmilik duygusunda yönün aranmasına çalışıldığı tespiti yapılabilir. Çünkü, Mutezilenin karşıt kabul edilmesine rağmen bu eserde mutezili etkilerin varolması Müslümanların geldiği bu noktadaki geçmişe dair tüm tecrübelerinin önemsendiğine delil teşkil etmektedir.

el-İbâne'de daha önceki selefilik geleneğinde olmayan tarzda akli delillere başvurulduğunu bunun da akla temel nokta yapan Mutezile'ye karşı kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, bilgi kaynağının tamamen nakil olduğu ruyet konusunda Allah'ın görülebileceğini "Allah'ın gözlerle görülebileceğine dair bir başka kanıt ise onun sadece bir varlık olmasıdır. O halde Allah'ı görmemiz mümkündür. Çünkü olmayanı görmek mümkün değildir. Allah var olduğuna göre onun zatını görmek imkansız değildir."⁷¹ tarzındaki kanıt-lama çabası onun da selefi yorumları Mutezile tarzında ortaya koymaya çalıştığını gösterir. Çünkü süreç akılla kanıtlama yöntemini gözden çıkaramayacak kadar bunu zihinlere

nakşetmiştir. el-Eş'arî aldığı eğitim ve Mutezileden ayrılmasındaki en önemli etkenin akli sorgulamalar olduğu hatırladığı vakit bunun artık çok etkili bir şekilde zihne yerleştiği ve her şeyin ana ekseninde durduğu anlaşılacaktır. Bir de kendi fikrini kanıtlamada işe yarayacak bir yöntem ise bundan vazgeçmenin gerekmediği düşüncesi kabul edilebilir bir yaklaşım olarak görmek hiçte yanlış değildir.

Eserde, daha önceki dönemlerdeki kelami mantıkla elde edilmiş kabullerin de delil kullanıldığı görülmektedir. Karşı tarafın anlayışı değerlendirilmeye tabii tutulduğunda teselsüle götürebilecek fikirlerin muhal olduğuna yönelik eleştirilerin eserde kanıt olarak gösterilmesini bunun delili olarak tespit etmek mümkündür. el-Eş'arî, teselsüle gidebilme ihtimali olan fikirlerin kabullerini eleştirirken bunun neden muhal olduğu noktasına hiç değinmeden geçmesi daha önceki kelmacılık kimliğini koruduğunu ve bunu yeni yaklaşımında da zihin unsuru olarak kabul ettiğini eserinde hissettirmektedir.⁷²

Bu, el-Eş'arî'nin *el-İbâne*'de bulunan fikirlerini kanıtlamada kullandığı kelami tarzdaki akla uygun delillendirmelerin tümünü akli kaynak edinerek ürettiği anlamına gelmez. Sadece akıldan destek alarak bunu kanıtlama yöntemi olarak görülebilecek bu yöntem asıl itibari ile Rasyonalizme kaçacak akli yorumları dışlar. Aklın kendi ürettiği çıkarımlarla çelişebilecek yapıda olması ona olan güveni problemi hale getirir. Bunun yerine güven problemi üretme ihtimalini içinde barındırmayan başka dayanaklara ihtiyaç duyulur. Bu dayanak aynı zamanda kurulacak mantıksal delillerin kaynağı haline de gelmektedir. el-Eş'arî kullandığı akli delillerin tümünü, Kur'an'ın kullandığı mantıksal deliller olduğu ve bundan yola çıkarak karşı fikirleri çürütmeye çalıştığı noktası eserin en önemli dayanağı olarak fark edilmektedir.

Eserde savunulan fikirlere dayanak olarak, en çok ayetlerin kullanıldığı tespitini yapmak çok kolay görünmektedir. Hemen hemen konuların tümünün girişinde konuyla ilgili ayetlerin zikrediliyor oluşu, eserdeki tarzın selefiliğe tamamen açık olduğu tespitini yapmayı mümkün hale getirmektedir. Genellikle, ayetlerin delil olarak kullanıldığı bu eser savunduğu fikirlerin doğruluğuna, el-Eş'arî nasslardan destek üretmek istegindedir. el-Eş'arî, eserinde bahsettiği konuların daha çok Kur'an kaynaklı oluşu bunların nasıl anlaşılıp yorumlanacağı noktasının da konuyla ilgili yorumların bu kaynaktan elde edilmesi gerektiği savına dayanmaktadır. O'nun, Mutezileden kopuşunun da bu nedenli olma ihti-

⁷¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 26.

⁷² el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 63.

mali göz önüne alınırsa eserin bu yapısı anlaşılmasına çalışıldığında nasstan uzaklaşmanın verdiği ruhsal ızdırabın dindirilme çabasıyla bu eseri yazdığı fikri elde edilebilir.

Ayetlerin salt delil oluşunun yetmemesi sözkonusu olan ayetlerin doğru yorumlanma ihtiyacını doğurmaktadır. Çünkü eleştiriye tabii tutulan kesimin savunduğu tüm fikirler de ayetlerin farklı yorumlanmasının sonucunda elde edilmiştir. Bu durum sadece ayetleri zikretmek değil nasların genel olarak verdiği bakışla bunların doğru anlaşılmasını sağlamak da önemli hale gelmektedir. el-Eş'arî diğer anlayışlardan farklılaşırken tamamen nassa dayanmaktan bu sonuca varmayıp daha çok bunlara sahabe geleneğinin penceresinden yorumlar vererek bunu sağlamaya çalışmaktadır. Tartışma noktalarının daha çok Müteşabih ayetlerden kaynaklanıyor oluşu farklı yorumların ayetlerden destek alarak oluşturulabilme durumu sadece bunların delil olmasını yeterli olmaktan çıkararak bir durum haline getirmektedir. Bu ayetlerin nasıl anlaşılacağı ve hangi yönde yorumlanacağı tartışmanın sonucunda ulaşılan fikirlerde farklılaşmayı sağlamaktadır. Aynı noktadan çıkan bu anlayışların neden farklılaştığına ancak fikir üretilirken kullandıkları farklı yöntem sonucu olduğu ile bir sonuca ulaşılabilir.

el-Eş'arî, eserindeki fikri farklılığını, fikirlerini dayandırdığı ayetlerden daha çok ayetlere yaklaşım metodundan üretmektedir. Eleştiriye muhatap ettiği kişilerin yaklaşımının problemlili olduğunu gösterdikten sonra ayetin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda yorumlar yapmaktadır. Eserde ayetlere yaklaşım konusunda en çok vurgulanan nokta literal anlamının dışına çıkmayacak şekilde bunların anlaşılması gerektiğidir. Eğer bir ayet zahiri bir anlamın dışında bir yoruma dayanak edilecekse elde edilen yorumu kanıtlayacak başka bir delilin kesinlikle olması gerektiğini ifade etmektedir.⁷³ Bu noktaya hassasiyet, selefi anlayışta bulunan Müteşabih ayetlerin her türlü yoruma açıklığının doğuracağı istismarlara ve sapmalara karşı bir tedbir olarak görülebileceği gibi bu ayetlerin kendi yaklaşımının dışındakilerin yaklaşımlarına delil olma ihtimalini yok etmek de olabilir. Karşı tarafın hemen hemen bütün fikirlerinin böyle esnek bir yaklaşımının sonucunda meydana gelmiş olması kendi yaklaşımını literal yön desteklediğinde bunu karşı tarafın zaafiymiş gibi sık sık ifade etmiştir. Şunu da unutmamak gerekir ki, el-Eş'arî eserinde kendince bir kanıt tespitinde bulunduğu bu kuralın dışına çıkmış ve zahiri anlamı aşacak tarzda yorumlar yapmıştır.⁷⁴

⁷³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 22.

⁷⁴ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 23 .

Eserde ayetler yorumlanmaya çalışılırken yorumun doğruluğuna kanıt olarak dilin bu konudaki mantıksal yapısından destek alınmaya çalışılmaktadır. Eşari'nin sık sık Allah'ın Kur'an'ı Arapça indirmiş olması ve bunun Arapların dinini kolayca anlamalarını sağlamış olması ve bundan dolayı Arapça'nın Kur'an'ı anlamada delil olarak kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Örneğin, el-Eş'arî ruyet meselesinde delil olarak gösterilen ayetin yorumlanmasındaki farklı çıkarımları Arapça dilinin inceliklerinden yola çıkarak sınamakta ve sonuç olarak dil mantığına uygun bir çıkarım elde etmeye çalışmaktadır.⁷⁵ Dilin mantığının da ne olduğunu göstermeye çalışırken Arap şairlerinin bunu nasıl ifade ettikleri ve Kur'an'ın diğer ayetlerinde bunun nasıl kullanıldığından yola çıkan yazar buradan kendi yaklaşımlarına destek aramaktadır.⁷⁶ Bu, İslâm alimlerin genelinde de bulunan dilin kaynağı Allah'ın Ademe isimleri öğrettiği ayetinden yola çıkılarak var olan bir inançtır. Eğer bu vahiy kaynaklı ise bunun mantığının kişiye doğruya ulaşmada bir rehber olacağı inancının olması doğal görünmektedir. el-Eş'arî de bu anlayışından dolayı çoğu zaman karşı tarafın eleştirisinde ve kendi fikrini savunmasında dilin doğal kullanımlarını tahlile tabi tutup buradan bir mantıksal sonuç elde etmeye çalışmaktadır.

Ayrıca, Kur'an'da birbirinden farklı anlaşılmaya imkan veren ayetlerin tam bir uyum içerisinde yorumlama imkanının sağlanması gerektiği amacıyla ayetlerin anlaşılmasında düşünür, bazı yorum tekniklerine başvurmaktadır. Buna asıl dayanak olan nokta ise Kur'an'ın birbirini nakz etmeyeceğini ve çelişkiler içermeyen ilahi bir kitap olduğuna duyulan inançtır. Literal anlamda birbirine anlam bakımından uygun görünmeyen ayetlerin bir kısmını genel bir kısmını da özel olma niteliği ile anlaşılmaya çalışılarak bu problem aşılmaya çalışılmıştır. Buradaki söz konusu niyet sadece ayetlerin doğru anlaşılması değil ayrıca da selefî geleneğe uymayan anlayışların ayet yorumlamasına eleştiri getirmektir.

el-İbâne'de muhalif kabul edilen anlayışların geneli, İslâmi temelli oldukları için savunduklarına dayanak olarak Kur'an'dan delil getirmektedirler. Bu, Mutezilede olduğu gibi İslâm dışı geleneklerle çatışma ortamının doğurduğunun aksine el-Eş'arî'de fikirselden farklı zeminlerin oluşuna neden olmuştur. Mutezile fikri çatışma alanını aklilik planında yaşarken el-Eş'arî karşıtlarının İslâm dünyasından olmaları hasebiyle nasların anlaşılması ve yorumlanması noktasında yoğunlaşıyordu. Bu da beraberinde tartışma ze-

⁷⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 28.

⁷⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 22.

mininde kendi yaşam alanlarına uygun bir Kur'an algılayışını ortaya koymayı zorunlu hale getirmekteydi. Nassın daha çok merkezde olduğu ve tartışmanın tek galibinin nass anlayışının olduğu tartışma ortamlarında herkesi ikna edebilecek kalitede savunabilecek kişilerin selefi anlayışa kayıyor oluşu toplumun gittikçe daha fazla muhafazakar olmasını sağlamaktaydı. İslâm dünyası, dışarıya karşı daha kapanık olduğu bir dönemin zihniyetini şekillendirme çabasında daha muhafazakar olanların etkili olduğu bir süreci yaşamıştır.

Dini mantığın daha çok hakim olduğu ve farklı anlayışlardan beslenmenin tamamen tükendiği bir dönemin doğruluk ölçütlerinden biri de hadislerdir. Dini olmanın zorunlu ölçütlerinden biri de dine kaynaklık eden Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini fikre hakim kılmaktan geçtiği düşüncesi İslâm dünyasının tümünün paylaştığı temel noktalardan biri olmasın rağmen İslâmi anlayış hiçbiri dini algılayışta selefi anlayış kadar buna merkezi bir konum atfetmemiştir. Bu geleneğe uygun bir zihinle yazılmaya çalışılmış olan *el-İbâne* tartışılacak kelami konuların tümünün doğruya ulaştırılmasında ana doğruluk ölçütlerinden biri de Hz. Peygamber'in (sav) hadisleridir. Bu, eserde önde gelen ölçülerden biri olması bu anlayışın zihin yapısında var olan peygamber tasavvurunu göz önüne sermektedir.

el-Eş'arî'nin eserinde kullandığı yöntemden yola çıkarak dinin hangi noktalarında daha hassas olduğunu tespit etmek mümkündür. Eserde el-Eş'arî, Mutezile'nin inkar ettiği havz konusunu tartışırken konu ile ilgili herhangi bir ayetten yola çıkarak yorum yapmadan veya herhangi akli bir delili sunma ihtiyacı hissetmeksizin sadece hadisleri zikretmesi, bu noktanın el-Eş'arî açısından, dini düşüncede ne kadar tartışılmaz bir yer teşkil ettiğini göstermektedir.⁷⁷ Ayetlerin delil oluşunda ayetlere izah getirmeye çalışan el-Eş'arî bu konuda hadislerin anlaşılmasıyla ilgili herhangi bir yorum yapma ihtiyacı hissetmeden, onları sadece zikredip bunu konunun doğruluğuna delil göstermesi hadislerle ne tür bir konum atfedildiğini göstermede delil olacaktır. Mutezile'nin bu konuda herhangi bir yorumunun olmayışı ve bu hadislerle ilgili ifade edilen bir tartışmayı yaşamamış olmasından bu konuda selefi gelenekten tamamen farklı bir hadis anlayışına sahip olduğunu anlamak zor görünmemektedir.

el-Eş'arî, kendi anlayışını destekleyen hadisleri zikrederken bu konuda savunduğu dini anlayışa karşı samimiyetini ve bu konudaki hassasiyetini de dini anlayışına delil getirdiği hadislerin sıhhat durumunda da hissettirmektedir. O hadisin kim tarafından rivayet

edildiğini tek tek zikrediyor olması⁷⁸ veya ruyet konusunda delil olarak sunduğu hadisin Mutezile tarafından kabul edilen bir çok hadisten daha çok kişinin rivayet edip mütevatirlik derecesinin yüksekliğini beyan ediyor oluşu kelimine delil olacak hadisin ilmi anlamda gereken tüm özelliklere sahip olmasını önemseydiği anlaşılmaktadır.⁷⁹

el-Eş'arî, selef anlayışına uygun bir şekilde, İslâm anlayışının Hz. Peygamber'in (sav) bizzat uygulamasından görmüş ve bunu da sonrakilerine güvenilir bir şekilde bırakmaların Hz. Peygamber (sav) tarafından övgüye muhatap olmaları ve İslâm cemaatinin yanlıştta birleşmeyeceğine yönelik hadisin oluşu onlardaki genel fikrin kendisini desteklemesini önemsemiştir. el-Eş'arî, İslâm dünyasının geneline uygun bir fikre sahip olmanın güvenini duyumsayarak rakip anlayışın marjinalliğini eleştiri noktası yapmaktadır. Bu, bir yönden de karşıt düşüncenin psikolojik anlamda tartışma dayanaklarını yok edip savunmasız hale getirme duygusuna sahip olmaktır. Diğer bir yönden de karşı tarafın yoğun bir destek sahibi olmadığını kendisine hissettirme amaçlı olan bu fikir dayanağı aynı zamanda İslâm düşüncesinin yoğun yaşandığı bir dönemde toplumsal uyumu amaçlamaktadır. Tarih boyunca fikri gelişimlerin hep toplumsallığa başkaldırıyla elde edildiğini düşünürsek bunda aykırı düşünceleri tartışmaya yönelik olan kelamın psikolojik var olma desteklerini kaybettirme ihtimali mevcuttur.

Toplumsal uyumun önemsenmesi olarak fikri zemine sahip olan icma *el-İbâne*'de temel doğrulama noktalarından biri olarak görünmektedir. Bu, aynı zamanda sapma olarak görülebilecek olan İcma'ya uymama suçlaması Mutezile gibi var olma durumunu mevcut akan geleneğe zıtlaşmayla sağlamış olan bir mezhebe çokta fazla ikna edici yönünün olmadığı kolayca anlaşılabilir. Burada bunun kullanılmasında ikna hedefinden çok Mutezile'den etkilenme ihtimali olan avam veya Mutezile'ye karşı kelami anlamda savunmasız olan Hanbeli anlayışına mensup insanların inançlarını koruma çabası şeklide görülebilir. Bu tespiti, el-Eş'arî'nin eserinde genel kabulün ne olduğunu düşünür fikrine destek olarak sunarken bunun dayanak olma mantığının hiçbir şekilde tartışmadan sadece böyle bir durumun olduğunun ifade etmesi delil olarak gösterilebilir.

İslâm dünyasının Hz. Peygamber'den (sav) aldıklarını tarihsel bir tecrübeye dönüştürmüş olmasını önemseyen el-Eş'arî, eserinde kelami anlamda bu tecrübeden sapmış olanlarla mücadele eder bir tarzda tavır sergilemektedir. Çünkü, İslâm dünyasının yaşadığı

⁷⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 97.

⁷⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 97.

bu İslâmi gelenek oluşturma sürecinin mimarının Hz. Peygamber (sav) olduğu fikri, bu gelenekten sapmanın bir anlamda O'nun işaret ettiği yolu terk etmek manasında anlaşılabilir. Belli bir kesimde meydana gelmiş zihinsel sapmanın genele aykırılığını ifade eden düşünür bu sapmanın genele yansiyip İslâmi geleneğinin yitirilmesine engel olmaya çalışmaktadır. Yaşanan geleneğinin tüm tarihsel ve toplumsal dayanaklarının Hz. Peygamber'in (sav) ürünü oluşu bu genelin teamüllerine olan güveni sağlamlaştırırken sapa-mlara karşı da küfürle nitelendirmeye varacak tepkinin oluşumunu bu geleneğe sahip çıkma duygusuyla açıklayabilme ihtimali görünmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) bu toplumun, yaşamında gerek duyacağı tüm dini araçlar sunmuş, hedefini belirlemiş bir şekilde onları terk etmiş ve bu toplumsal geleneğe yenilik adına yeni bir şeyin sunulmasını doğru bulunmamış olması yeni bir şeyi aramanın yerine bu anlayışın devamını sağlayacak bir çabanın içerisinde olunması gerektiği fikrini bu şekilde beslemektedir.

el-İbâne, gelen rivayetlerin konuyla ilişkisinden yola çıkarak bunları kendi anlayışına delil yapmaktadır. el-Eş'arî, ruyet konusunda Hz. Musa ile ilgili ayetleri konuya delil getirmek için belli bir çabanın içerisine girdiğinde Hz. Musa'ya peygamberliğinden dolayı hadisleri zikrederken hissettirdiği İslâm Peygamberi'ne (sav) bağlılık duygusunu ona karşıda sergileyerek konuya o açıdan bakmaya çalışmaktadır. Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteğini meşru kabul ederek bir peygamberin muhali istemeyeceği noktasını da kendi savunmasına dayanak yapıp bu konuyu selefi anlayışa uygun bir tarzda kanıtlamaya çalışmaktadır. Kur'an'da Hz. Musa'nın bu isteğinin makul bir şekilde çevrildiğine dair ayetler mevcut iken el-Eş'arî'nin bu noktayı daha fazla önemsemiş olmasını selef anlayışta mevcut olan Peygamberin ismet sıfatına inanmaktan ileri geldiğini ifade etmek mümkündür. Bu, yaklaşımda mevcut olan peygamberliğe karşı ne derece güvenin olduğuna yönelik temel noktaları sunma olanağına da sahiptir.

Konu ile ilgili olmaması nedeniyle gündeme gelme ihtimalinin olmadığı bir konunun, el-Eş'arî tarafından kendi inanç çerçevesine uygun yorumlanmaması düşünülemezdi. Konunun aşırı derecede kelami tartışmalar içerisinde mevzu olmadığı durumlarda bunun el-Eş'arî'nin yaklaşımına uygun bir tarzda yorumlamak mümkün değil iken kelami yanlılığın yön verdiği bir tartışma atmosferinde metin daima karşı tarafın zıddı olma yönünde bir anlamı taşıma zorunluluğu ile yüz yüze kalmasından el-Eş'arî'nin bu konudaki anlayışına yorum açısından boyun eğmek durumunda kalmıştır. Metnin anlam oluşumunu sağ-

⁷⁹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 25.

layan metne ait linguistik yapı tartışma esnasında kişinin yaklaşımına uygun düşmese bile literal yapısını kaybederek yorumlayanın zihin kabiliyeti ölçüsünde esnek bir yapıya dönüşüp istenilen anlamı üretmeye müsait bir duruma dönüşebilir.⁸⁰ el-Eş'arî, konu ile ilgili ayetlerin meseleye ışık tutması için tartışırken ayetlerin literal anlamı ruyet meselesine imkan vermeyen bir tarza ifade edildiği halde Hz. Peygamber'e (sav) duyulan saygıdan kaynaklanan ve bir peygamberin ihtimal dışı bir talebi olamayacağına yönelik kabulün sonucunda tamamen farklı bir yaklaşıma ulaşmış olması metnin ne derece esnek bir yapıya kavuşturulabileceğinin bir kanıtı olarak kabul edilebilir.

Hz. Musa'nın Allah'ı görmeye yönelik talebinin olduğu ayetlerde, daha önceki ayetlere yönelik *el-İbâne*'de mevcut "kanıt olmaksızın zahirin dışına çıkmama" kuralı burada fikre hizmet etmemesinden dolayı terk edilmiş görünmektedir. Bu terk ediş metni anlar-ken önceliğin metinden alınıp kabule sunulmasının görüntüsü rağmen dinin genel yapısından elde edilen kabullerin çerçevesinde anlama çabasının olabileceğine de dikkat etmek gerekir. el-Eş'arî eserinde Kur'an anlaşılmasına çalışıldığında tenakuzun olmadığı kabulünden hareketle bir çok noktayı fikir açısından merkezi önem verdiği diğer yaklaşımlarına göre yorumlamaya çalışmaktadır. Burada, bir kısım ayetlerden elde edilen fikirlerin diğer ayetler buna tam uygunluk taşımasa bile o yönde anlamaya ve yorumlamaya yönelik bir çabanın olduğunu ifade etmek gerekir. Böylece hem Allah'ın kitabında tenakuz ihtimalinin olabileceğine yönelik düşünceleri izale edecek hem de birbirine uyma görüntüsü vermeyen bir kitabın oluşturacağı inanç karmaşasına da son verilebilecektir.

el-Eş'arî, muhaliflerin görüşlerini, sahip oldukları temel noktalardan yola çıkarak onların farkında olmadan yanlış düşüncelerini anlatmayı kendine bir yöntem edinmektedir. İkna etme amacının olduğu fark edilebilen bu usulde karşı tarafın bu konudaki çıkış noktalarının önemsendiği ve bu kabullerin asıl itibari ile kişiyi ne tür yanlışla götürdüğü çabası görünmektedir. *el-İbâne*'de karşı tarafa farkındalığın anlatılması, sahip olunan yaklaşımlara götüren temel mantığın asıl itibari ile ne tür sonuçlarının olduğu bunun da İslâmi hedeflere ne derece aykırı olduğu anlatılmak istenmektedir. Bununla, karşı tarafın sahip olduğu fikirlerine karşı uyanıklığını artıracak ve nasıl bir fikre sahip olması gerektiğini daha doğru tespit edebilecektir.⁸¹ Ayrıca da karşı tarafın fikirlerini İslâm benimsemediği anlayışlara benzeterek fikirleri ile aralarındaki duysal yapıya bir saldırıda bulunmaktadır. Karşı tara-

⁸⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 23.

⁸¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 25.

fin sahip olduğu fikirlerin gerçekte kimlere benzediğini bilmesi konumunu sorgulamaya ve kendisi ile ilgili duruş problemlerini çözmelerini sağlayacaktır. Bir de, Mecusi ve Hristiyanlık gibi inanç taraflarıyla benzerlik Hz. Peygamberin (sav) onlarla ilgili ifadelerinden yola çıkılarak sorunla ilgili yaklaşımların dinen nasıl değerlendirildiği bilgisine ulaşılmayı sağlamaya çalışması el-Eş'arî'nin muhaliflerine yol göstermeyi amaçlamaktadır.

el-İbâne'de, bunun devamı olan bir tarzda karşı tarafın mantık yanlışlarının olduğunu göstermek için onların fikirsel öncüllerine dair sorular sorulmakta ve mantıksal anlamda zorunlu bir bağın var olduğunu kabul edilebilecek cevaplar verilerek bu cevaplar değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu şekilde aslında hem karşı tarafın mantığından yola çıkılarak neyin elde edildiği gösterilmiş olacak hem de savunduğu fikrin derinliğinde gizli olan ne tür bir sapmanın mevcut olduğu mantığa uygun bir şekilde karşı tarafın aklına sunulmuş olacaktır. Bir kabulde mevcut olan mantıksallığın kendi içerisinde nasıl bir öncül zorunluluğu taşıdığı fikri eserin akli olma çabasının derinde var olduğunu ve bunu da fikirsel doğrulamada eksen kullanıldığı kolayca fark edilebilir.

Karşı tarafın mantığının da bu konuda önemsenmesi aslında el-Eş'arî'nin Mutezili geçmişi ile yakından ilişkilidir. Bunların daha önceki süreçte savunduğu fikirler olması onun bu fikirlerin mantığına hakim olmasını, eksik yönlerinin tepsi etmesinde daha yetenekli davranmasını ve savunulan mantıksal yapının ne tür fikirsel sonuçları zorunlu kıldığını bilmesini sağlamıştır. Bunu bilme el-Eş'arî'nin istediğinde bu mantık kullanımını kendi akli savunmalarına dayanak yapabilmesini karşı tarafın mantıksal esnekliğini kendi anlayışının hizmetinde kullanabilmesini sağlamıştır. *el-İbâne*'nin yöntem açısından selefi tarzında olan daha önceki eserlere göre özgün oluşunu sağlayan asıl noktanın bu olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Selefi tarza uygun bir şekilde el-Eş'arî, görüşlerini delillendirmede daha önceki dönemlerdeki İslâm dünyasının ilimde öne çıkmış adlarını bu konuda sıralayarak onların fikrini paylaştıklarını ifade etmektedir. Halkın düşünme kapasitesinin yeterli olmayışının doğal bir sonucu olan tanıdık simaların fikrini kabul etme eğiliminden faydalanıp kitlelerin aykırı düşüncelere kaymasının engellenmesi istenmektedir. Muhalif fikirlerin aykırı⁸² olduğu hissi uyandırılarak bunun kabule şayan ilim adamlarının fikirsel dünyasıyla uyuşmadığı gösterilmektedir. Karşı tarafın diğer insanlara nazaran farklı bir konum elde etmiş

tarafların desteğine sahip olmayışı bir zayıflık olarak sunulmakta ve bununla toplumsal desteği hakketmedikleri fikriyle yola çıkılmaktadır. Fikirselle desteğin alındığının söylendiği şahısların en önde gelenlerden biri eserin hemen girişinde de tüm fikirlerinin kaynağı olarak belirttiği Ahmed b. Hanbel gelmektedir. Selefî geleneğin Mutezili saldırılarla mücadelesinde çok büyük emekler sarf etmiş biri olması ve bu konunun anlaşılıp yaşanmasında fikirselle oluşumunun daima beslendiği kişi olması onu bu konuda kabule şayan bir otorite haline getirmiştir. Buna bağılı olarak karşı fikirde olanları bu otoritelerle aynı fikirde olmamaktan dolayı avamın fikirlerini taşımakla suçlanıp sahip oldukları fikirlerin aslında entelektüellik anlamında da bir değerinin olmadığını gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu fikirlere sahip olmanın cahillik olduğuna yönelik saldırı karşı tarafın toplum içerisindeki fikirselle desteğini kırma ve onları kendi kabulleri konusundaki güvenleri yıkılmaya çalışılmaktadır.⁸³

el-Eş'arî, bu konudaki otoritesinin gerekliliğine inanarak Ahmed b. Hanbel'i kendi fikirlerinin doğru olma ölçütü olarak kabul etmiş ve Kur'an'ın yaratılma sorununu tartıştığı bölümünde onun bir diyalogu sunmuştur. Bu diyalog incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'in soru soranlara savunduğu fikirleri desteklerken kullandığı ayetlerin tümünü el-Eş'arî'nin de *el-İbâne*'de de kullanıldığı görülmektedir⁸⁴. Bu el-Eş'arî'nin aynı zamanda bu kabullere ulaşırken de beslendiği noktanın bu olduğunu göstermektedir. Çünkü, bu benzerlik el-Eş'arî'nin eski mezhebinin yol ayrımında netleşme adına onun fikirlerine başvurduğu hatta mezhebi ile ilgili kafa karışıklılığının altında yine ona ait yaklaşımların olduğu ihtimalini akla getirebilmektedir.

el-Eş'arî'nin, kendi döneminin fikirselle atmosferine selefî tarzda yön veren tanınmış simalarının fikir ve yorumlarını delil olarak sunmasının diğere bir sebebi de selefî anlayışı temel nokta olarak besleyen hadislerde alimlerin din noktasındaki önceliğinin ifade edilmesi olduğu söylenebilir. Sadece hadisler ve ayetler konuya delil olmakla kalmayıp aynı zamanda bunların İslâm dünyasında oluşturduğu düşünce tarzlarını besleyen İcma gibi fikirselle dayanaklar da eserde delil olarak kullanılmaktadır. Hadislerin beslediği delil kaynaklarının dayanak oluşu selefî geleneğinin zihin oluşumunda önemli bir nokta olarak varola gelmiştir. Alimlerin konu ile ilgili görüşlerinin de hemen hemen tartışılmaz bir delil olarak sunulmasının altında bu tür bir neden yatmaktadır.

⁸² el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 39,43.

⁸³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 44.

Fakat daha önceki alimlerin kullandığı delillerin dışında da delil ve yöntem kullanımına niyetin oluşu eseri diğerlerinden farklı kılmaktadır. Daha önceki dönemde selef anlayışa sahip fikir savunucuları herhangi bir noktada bir fikri taşımada bulduklarında olmadık delillere dayanma ihtiyaçları yoktu. Alimler, inançları için zihnin kabul edeceği gerekli olan yeterli delillerin ortaya konduğu fikrinden yeni delileri arama ihtiyaçlarını yok etmiş olması eserlerde fikir savunduklarında aynı yorum ve yaklaşımların hep tekrar etmelerine neden olmuştur. *el-İbâne* bu konuda Mutezile geleneğine vakıf olmanın getirdiği bir ayrıcalıkla farklı delilleri ortaya koyabilmesi ve yöntemini farklılaştırabilmesi onun geçmiş gelenekten tamamen kopuk olmayan ama aynı zamanda farklı sonuçları da içinde barındıran bir mezhebin temellerini atabilmesini sağlamıştır.

el-Eş'arî eserinde akli delillendirmenin vazgeçilmez unsuru olarak Allah'ı tenzih etme mantığını kullanmaktadır. el-Eş'arî, çoğu zaman muhalif anlayışları Allah'a yaklaşım konusunda layıkıyla bir bakış açısı geliştirememesi suçlamasında bulunarak fikirlerinin yanlışlığını ortaya koymak istemiştir. Kabul edilebilecek mantıksal öncüllerin kesinlikle Allah'ı tenzih etme inancına uygun olması gerektiği fikri *el-İbâne*'nin sıfatlarla ilgili mantıksal kullanımlarının tümünde merkezi bir rol almaktadır. Eserde, Allah algılayışını üreten zat-sıfat ilişkisine yönelik kelami tartışmalarda Mutezilenin ulaştığı fikirlerin Allah'ı layıkıyla algılama yaklaşımına uymadığı için kabul edilemez bulunmuştur.⁸⁵ Bunun, Allah'ın sonsuzluğu fikrinin tüm sıfat yaklaşımlarında zorunlu öncül oluşu kelami tartışmalarda meydana gelmiş sıfatlarla ilgili yorumlardaki sapmalara karşı bir tepki olarak görmek mümkündür. Selefî geleneğin bu konuda suskunluğu seçmiş olmasının altında yatan tedirginlik, Mutezile'nin ürettiği sıfat anlayışındaki problemlerle birlikte bir haklılık bulmuş ve bunun sonucunda da eski yaklaşımının döngüsünde tepkisini, Allah inancı noktasında herhangi bir sıkıntıyı tekrar yaşamamak için vermiştir.

Mutezile'ye karşı varolan selefî tepkinin altında İslam'ın uluhiyet anlayışını koruma isteğinin yattığı söylenebilir. Selefî geleneğin Allah'ın sıfatlarını yorumlamadaki tavırlarına, küfre düşme korkusunun yön vermiş olması ciddi bir hassasiyetin doğmasına ve bunun da sonuç olarak korkuya dönüşüp yorumlayanlara karşı sert bir tepki oluşmasına neden olmuştur. Selefî hassasiyetleri taşıyan biri olması el-Eş'arî'yi de bu konuda tavrını daha çok iman tehlikesinin varlığına yönelik korkuyla yaklaşımlarını üretmesine ve bunun da

⁸⁴ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 39.

⁸⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 39,53.

daha çok tenzih merkezli teolojik bir algıya dönüşmesine neden olmuştur. Allah'ı anlama adına yapılan tüm mantıksal çıkarımlarda merkezi konumun tenzih anlayışına verilmiş olması sıfat tahlilini de engellemiştir.

İslâmi geleneğin peygamber kaynaklı oluşu onun içinde mevcut olan dini ritüelleri de fikirsel dayanak yapma haklılığını doğurmuştur. Müslümanların sahip olduğu geleneğin Hz. Peygamberden (sav) devralınmış bir mantığının oluşu ve nassların çerçevesinde şekil almış olması dinin tartışılan noktalarına delil olmasına yönelik düşünce, İslâmi mantığın vucüt buluşundaki genel ilkelere ulaşma çabasına kaynaklık edebileceğini gösterir. Eserde duada bulunan elleri havaya kaldırmanın veya orada kullanılan ifadelerin mantığını tespit etmek Allah'a dair sıfat anlayışımızın nasıl olması gerektiği konusunda bize yol gösterebilir.⁸⁶ Burada önemsenen, bizim ibadetimizde elde ettiğimiz iman sezgisinin ve bu konudaki tecrübi mantığın fikirsel destek sağlayabileceği düşüncesidir.

Karşı tarafın fikirlerini her yönden değerlendirmeyi amaçlayan el-Eş'arî bazen kelami tartışma mantığının dışında karşı tarafa yönelik alışılmamış iddialarda bulunabilecek bir eleştirme tarzını seçmektedir. Cehmiyenin zannedildiğinin çok ötesinde sınırları ihlal ettiği fakat fikirlerini korkudan açıklayamadıklarına dair ciddi ithamlarda bulunmaktadır. Kılıç korkusunun onlara fikirlerini tam olarak açıklama imkanını sunmadığı iddia etme tarzıyla el-Eş'arî dayanakların ve delillerin mücadele ettiği bir alan olan kelimada bu konuda kelamın alışık olmadığı bir tarzı da eserinde ortaya koymuştur.⁸⁷

C) el-İbâne'nin Eş'arîlik Anlayışının Şekillenmesine Katkıları

el-Eş'arî'nin İbane'yi yazdığı dönem, Mutezile'den ayrılmasından kısa bir süre sonra tekabül ettiği için, *el-İbâne* el-Eş'arîlik anlayışının oluşmasına katkıda bulunmaktan daha çok selefi anlayışı Mutezile'ye karşı savunma amacına hizmet etmiş görünmektedir. el-Eş'arî tarafından el-Eş'arîliğin oluşturulduğu hissini uyandıran daha sonraki dönemlerde el-Eş'arî tarafından yazılmış olan el-Luma adlı eserdir. Eşarilik anlayışının şekillenmesinde *el-İbâne*'nin daha sonraki dönemlerde yazılmış olan el-Luma'ya göre katkısının daha az oluşu iki eserin yazılma süreci ile yakından alakalıdır. O dönemlerde İslam dünyasının fikri atmosferini oluşturan iki farklı çizginin oluşu, el-Eş'arî'deki değişimi bir çizgiden zorunlu olarak diğer bir çizgiye yönelttiği söylenebilir. Yaşamının o dönemine kadar Mutezili bir çizgide fikir dünyasını şekillendirmiş olan el-Eş'arî'nin, değişimine kay-

⁸⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 54.

naklık edebilecek diğeri bir İslami anlayış olan selefi tarza kayması ve bunun sonucunda da *el-İbâne*'yi kaleme alması sonraki dönemlerde oluşturacağı kendi ekolu için gerekli zihni alt yapının henüz o dönemde oluşmadığını göstermektedir.

Selefi çizgiye ait olan kelami referansların hakim olduğu *el-İbâne*, el-Eş'arî'nin de bu eserde ifade ettiği üzere daha çok kendinden önceki selefi çizgiye hizmet eder gibi görünmektedir⁸⁸. Kelami tartışmaların yoğunluğu ve bu alanın yapısı gereği el-Eş'arî, Mutezile'den ayrıldıktan sonra kabul ettiği fikri metodu daha sonraki dönemlerde geliştirip değiştirmeye devam etmiştir. Bu sürecin sonunda, Mutezile'de iken kabul ettiği görüşleri ve *el-İbâne*'ye yansıttığı kelami metodu, hatta büyük ölçüde selefi anlayışı terk etmesinin sonucunda yazmış olduğu el-Luma adlı eserde yeni kimliğini ortaya koymuştur. Bu değişime kaynaklık eden asıl neden Mutezile'den ayrıldığında terk edemediği kelami kimliktir. Kelami tarzı ne olursa olsun, içinde, fikirlerini savunma amacıyla kendisi ile meşgul olan herkesi zorunlu olarak bu düşüncelerini akli yönden desteklemeye sürükleyen bir yapı barındırır. el-Eş'arî geçmişinde Mutezili olmanın getirdiği etkiyle sonraki dönemlerinde de kelamcı olma kimliğini terk etmemiş ve bunun sonucunda da bu kimliğini doğası gereği bunu yazmış olduğu eserlere yansıtmıştır.

el-İbâne'de yazar, Mutezili anlayışa aykırı olma amacını güttüğü için kelamcı olma kimliğini yöntem olarak arka planlarda kalacağı yani çok fazla gün yüzüne çıkıp eseri şekillendireceği tarzda eseri kaleme almamıştır. Kelamcı kimliği terk edememenin bir sonucu olarak da sonraki dönemlerde kelami yapıya daha uygun bir şekilde yazılmış olan el-Luma, el-Eş'arî ait mezhebi anlayışın farklılığını ortaya koymuştur. Konu, bu açıdan değerlendirildiğinde *el-İbâne*'nin el-Eş'arîliğe katkısının ortaya çıkarılabilmesi için el-Luma ile aralarında mevcut olan benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesi gerekmektedir. Bu yolla, el-Eş'arîlik anlayışının kendine özgü olan yanlarının ortaya konulduğu eser olan el-Luma'nın arka planında mevcut *el-İbâne*'ye ait etkilerin ortaya çıkarılmasını sağlayacağı gibi bir de aralarında var olan farklılıkların el-Luma'yı nasıl bir kimliğe bü-ründürdüğünün de anlaşılmasını sağlayacaktır.

el-İbâne kelami yöntem açısından değerlendirildiğinde tamamen selefi bir yapının etkisiyle oluştuğunu görmek mümkündür. Ayet ve hadislerin kelami anlayışı savunmada etkili bir şekilde dayanak olabilmesi için ifade edilmesi ve bu ayet hadislerin anlaşılma-

⁸⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 53.

⁸⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 43.

sında daha önceki selefi çizgiye ait tarzın kullanılması bu eseri fikri açıdan el-Eş'arîlik anlayışın oluşmasına kaynaklık etmesine engel olmuştur. Fakat el-Luma, bu yöntemden el-Eş'arî'nin koptuğunu hissettiren bir tarzda yazılmış gibidir. el-Luma'da ayetlere az miktarda yer verilip delil olarak kullanılırken daha önceki kelami eser olan *el-İbâne*'de kullanıldığı tarza benzemeyecek bir şekilde hadislere hiç yer verilmemiştir. Aynı zamanda, *el-İbâne*'de mevcut olan önceki alimlerin fikrine başvurup bunları delil olarak kullanma yöntemi de mevcut değildir. el-Eş'arî, icma'nın fikirlere delil oluşunu da *el-İbâne*'de yoğun olarak kullanmasının aksine bunu el-Luma'da sadece bir defa kullanır.⁸⁹

el-İbâne'de ayetlerin yoğun bir şekilde kullanılmasının bir sonucu olarak ayetlerin nasıl anlaşılacağı üzerine de fikirler bulunmaktadır. el-Luma, nass merkezli selefin kelam metodunu terk ettiği için nassın anlaşılma problemi ile ilgili herhangi bir tartışma içerisine girmemektedir. Esere serpiştirilmiş olan az sayıda ayetler de, sadece, herhangi bir anlaşılma problemine değinmeden delil olarak kullanılmaya çalışılmıştır. el-Luma'da konularla ilgili olarak daha önce yazılmış kelami eser olan *el-İbâne*'deki gibi meseleleri tartışmada karşı tarafa ikna edici olsun diye herhangi bir Hz. Peygamber'in (sav) hayatından örnekler de verilmemiştir. Oysa *el-İbâne*'de, Allah'ın kelam sıfatı ve ruyet ile ilgili olan tartışma bölümünde Hz. Musa'nın Allah ile konuşma konusu uzun uzadıya ele alınarak tartışmada delil olarak kullanılmaya çalışılmıştır.⁹⁰

el-Luma'da bunların yerine daha çok akıldan neşet eden deliller kullanılmaya çalışılmıştır. Savunulan fikirleri kanıtlamada selefi metodun aksine daha çok mantıksal öncül-lerden elde edilen deliller kullanılmıştır. Bu yönden el-Luma'da *el-İbâne*'nin tersine tamamen aklın merkezde olduğu kelami bir yöntemin kullanıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

el-Luma'da kullanılan istidlal yollarını şu şekilde sıralamak mümkündür;

a- Görünenden yola çıkarak görünmeyen hakkında kıyasta bulunmak:

“Eğer sorarlarsa : Siz neye dayanarak Allah'ın semi ve basir olduğunu iddia ediyorsunuz?”

Onlara denir ki: Canlı bir varlık, mevcut olan varlıklardan görünen cisimleri ve işitilen sesleri idrak etmesini engelleyen bir afet ile malul değilse o, iştir ve görür. Allah-u Teala, hayy olduğuna göre, O'nun sağırlık, körlük ve benzeri afetlere maruz kalması

⁸⁹ el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 15.

⁹⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 17.

mümkün değildir. Zira bu tür afetler kendilerine maruz kalan varlığın hadisi olduğunu gösterir. Şu halde Allah-u Teala semi ve basirdir.”⁹¹

b) Ayrık şartlı kıyasla akli çıkarımda bulunmak:

“Eğer sorarlarsa : Siz neye dayanarak bütün eşyanın yaratıcısının bir olduğunu iddia ediyorsunuz?

Onlara denir ki: Çünkü iki yaratıcının sevk ve idaresinin bir düzen içerisinde devam etmesi ve muhkem bir şekilde süreklilik göstermesi mümkün değildir. Zira bu durumda, ya her ikisi veya onlardan birisi aciz kalabilir. Nitekim iki yaratıcıdan biri, bir insanın yaşamasını, diğeri de ölümünü irade ederse, ya her ikisinin iradesi gerçekleşecek, veya hiçbirinin iradesi gerçekleşmeyecek veya bunlardan birisinin iradesi gerçekleşecek, diğeri-ninki gerçekleşmeyecektir. Bu durumda her ikisinin iradelerinin gerçekleşmesi muhaldir. Çünkü bir cismin bir anda hem canlı kalması hem ölü olması muhaldir. Eğer hiçbirinin isteği de gerçekleşmezse bu durumda her ikisinin de aciz olması gerekir. Oysaki aciz olan, ne ilah, ne ezeli bir varlık olur. Eğer üçüncü şık gerçekleşirse; yani onlardan birisinin iradesi gerçekleşirse, diğeri-nin gerçekleşmezse, iradesi gerçekleşmeyen aciziyeti ortaya çıkmış olur.”⁹²

c) Muhalifin deliliyle akli çıkarımda bulunmak:

Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır: “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal iradesine kalkışıyor ve: ”Şu çürümüş, un olmuş kemikleri kim diriltecek?” diyor. De ki, onları ilk defa yaratmış olan diriltir. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir.”⁹³ Böylece Allah-u Teala ilk yaratılışı ikinci yaratıcılığın olabileceğine delil göstermiştir. Zira, ikinci yaratılış birinci yaratılış gibidir. Daha sonra Allah-u Teala: “Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur. İşte siz ateşi ondan yakıyorsunuz”⁹⁴ diye buyurmuştur. Bu ayet-i celile ile de Allah-u Teala, sıcak ve kuru olmasına rağmen ateşin, rutubetli ve yaş olmasına rağmen yeşil ağaçtan zuhur etmesini, çürümüş ve toprak olmuş kemiklere hayat vermesine ve ona benzer şeyi yaratabileceğine delil getirmiştir. Allah-u Teala daha sonra da: “Semavat ve arzı yaratan, onların benzerlerini yaratmaya kadir değil midir?”⁹⁵ diye buyurmuştur. İşte bu ayet, mahlukatın tekrar dirilişine dair delillerin temel dayanağıdır.”⁹⁶

⁹¹ el-Eş’arî, *el-Lüma*, s. 19.

⁹² el-Eş’arî, *el-Lüma*, s. 17.

⁹³ Kur’ân, *Yasin*, 36/78-79.

⁹⁴ Kur’ân, *Yasin*, 36/80.

⁹⁵ Kur’ân, *Yasin*, 36/81.

⁹⁶ el-Eş’arî, *el-Lüma*, s. 15.

d) Bir şeyin doğruluğunun, benzerinin doğruluğuna; Yanlışlığının benzerinin yanlışlığına delil olması:

“Eğer sorarlarsa : Yaratıkların ölümden sonra tekrar iade edilebileceklerine dair deliliniz nedir?”

Onlara denir ki: Buna dair delil, Allah-u Teala'nın mahlukatı ilk olarak hiçbir örneği yok iken yaratmış olmasıdır. Şu halde onu böylece ilk olarak yaratan Yüce Allah, ikinci yaratılıştta onu tekrar diriltmekte aciz olmaz.⁹⁷

e) Karşı tarafın fikrinin muhal olduğunu ispatlama:

“Eğer sorarlarsa : Siz Allah-u Teala'nın ezelden beri alim, kadir, semi ve basir olduğunu iddia ediyor musunuz?”

Onlara: ”evet” deriz.

“Eğer yine sorarlarsa: Delil nedir?”

Onlara denir ki: Buna delil şudur: Hayat sahibi bir varlık alim olmazsa ilmin zıddı olan bilgisizlik, şüphe ve diğer afetlerle nitelenmiş olur. Şu halde Allah-u Teala, alim olmadan bilgisiz hayat sahibi bir varlık olsaydı cehalet, şek ve diğer afetlerle gibi bilginin zıddı ile muttasıf olması gerekirdi. Eğer ezelden beri ilmin zıddı ile muttasıf olsaydı, O'nun bilgi sahibi olması muhal olurdu. Çünkü ilmin zıddı ezeli olursa iptal edilmesi muhal olur. Bunun iptali muhal olunca da O'nun hikmetli sanat eserlerini yaratması mümkün değildir. Binaenaleyh, Allah-u Teala'nın, hikmetli sanat eserlerini yaratması O'nun alim olduğuna delalet etmektedir. Böylece O'nun ezelden alim olduğu da ispatlanmış oldu. Zira ezelden ilmin zıddı ile nitelenmesi muhaldir.⁹⁸

f) İki aslı bir sonuca göre düzenleme:

Onlar şöyle itiraz ederlerse: ilme muktedir olan bir varlık bazen kudreti dahilindeki ilim ve zıttından arınabilir. Ancak başka bir ilim veya bilginin zıttından arınmış olamaz.

Onlara şöyle cevap verilir: Şöyle diyebilirsiniz ki kelam ve kelamın zıddına muktedir olan bir varlık her ikisinden de arınmış olabilir. Ancak, muktedir olmadığı başka bir kelam veya onun zıttından arınmış olamaz.

Allah-u Teala'nın ezelden beri mutekellim olduğuna dair diğer bir delil de şudur: Kelam, ya ezeldir ya da hadistir. Hadis ise ya Allah-u Teala onu kendi zatında halk etmiş veya Allah-u Teala kelamı kelamın kendi zatı ile kaim olarak veyahut da bir başkasında halk etmiştir. Oysa Allah-u Teala'nın onu kendi zatında sonradan icad etmesi muhaldir.

⁹⁷ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 17.

⁹⁸ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 17.

Çünkü O, hadis olanlara muhal olmaz. Keza, Allah-u Teala'nın o sıfatı kendi kendine ayakta duracak şekilde yaratması da muhaldir. Çünkü o, sıfattır. Sıfat ise kendi zatıyla kaim olamaz. Keza, Allah-u Teala'nın o kelam sıfatını başkası ile kaim olacak şekilde yaratması da muhaldir. Çünkü Allah-u Teala onu başkasında icad etmiş olsaydı, içinde kelamın yaratıldığı cismin kelamın ayrılmaz özelliklerinden en belirgin bir özelliği kendine isim olarak müştak etmesi gerekirdi. Bu durumda eğer kelamın en özel niteliklerden birisi kelam ise o cismin mütekelim olması, emir ise o cismin amir olması, nehy ise o cismin nahi olması gerekirdi. Binaenaleyh, Allah'tan başka birinin O'nun kelamı ile konuşması, O'nun emri ile emr etmesi, O'nun nehyi ile nehy etmesi muhal olunca Allah-u Teala'nın başkasında kelam sıfatını yaratıp da bununla mütekelim olması muhal olmuş oluyor. Böylece kelam muhdes olunca, kelamın kadim olduğu ve Allah-u Teala'nın ezelden beri bununla mütekelim olduğu sahîh olur.⁹⁹

g) İttifak edilenden hareketle ihtilaf edilen üzerinde istidlal yapmak:

“ Kadercilere sorulabilir ki, Allah-u Teala'nın : “...O, her şeyi hakkıyla bilendir”.¹⁰⁰ Sözü, Allah'ın her malumu bildiğine delalet etmez mi? Eğer onlar evet derlerse, onlara şöyle sorulur: Öyleyse siz neye dayanarak “...Allah her şeye kadirdir.”¹⁰¹ ayetinin Allah'ın kadir olmadığı hiçbir makdurun bulunmadığına delalet ettiğini ve” ...O, her şeyin yaratıcısıdır... ”¹⁰² ayetinin de Allah'ın muhdes ve mefulun bulunmadığına delaletini inkar ettiniz?

Bütün bu farklılara rağmen, *el-İbâne*'de kendisinden sonraki dönemde yazılmış olan el-Luma tarzına götürecek akli benzerlik de mevcuttur. *el-İbâne*'de görüşlerin kanıtlanmasında selef tarzına ters gelebilecek şekilde mantıki delillerin bulunması, bu eserin, el-Eş'arî'nin sonraki dönemlerde bu yöntemle kayma olasılığını kendi içerisinde barındırdığı görünümü vermektedir. el-Eş'arî'ye ait *el-İbâne*'deki kelamcı tarzda düşünme özelliği selef tarzında yeterince doyuma ulaşmamış olması, el-Eş'arî'deki değişimi fikren devam ettirebilme imkan verirken yöntem açısından daha önceki Mutezili tarza dönüşü engellememiştir. Bu, rivayetlerde geçen Hz. Peygamber'i (sav) rüyada görme ile ilgili olarak söylenen Hz. Peygamber'in (sav), el-Eş'arî'ye kelamı bırakmaması noktasındaki uyarısıyla da uygunluk taşımaktadır.

⁹⁹ el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 29.

¹⁰⁰ Kur'an, *Bakara*, 2/29.

¹⁰¹ Kur'an, *Bakara*, 2/20.

¹⁰² Kur'an, *Ra'd*, 13/16.

el-İbâne'de tartışmayla ilgili olarak kullanılan ayetler, hadisler ve rivayetler zikredilmesinin ardından oluşturulan akli delillendirmeler arka planda kalırken, el-Lüma'da bunun, tamamen tersi bir şekilde aklilik ön plana çıkmakta ve nakil unsurları geri planda kalmaktadır. Bu durum dayanağını, eserde ifadelendirmede geçen kanıtların şekli yapısından almaktadır. Fakat El-Lüma'da akla dair unsurlar eserin genel çerçevesini belirlerken, eserde nasstan bu şekli uzaklık ruhen uzaklık anlamına gelmemektedir. Çünkü, bu eserde el-Eş'arî kendi fikirlerini savunmadaki akli tarzını oluştururken nasstan tamamen uzak bir tavır sergilememiştir. Akla uygun kullanılan delillerin bir çoğu mahiyet itibari ile müşriklere karşı Kur'an'da bulunan mantıksal yapıya uygunluk taşımaktadır. Eserde zikredilen bir çok mantıksal kullanımın Kur'an'da mevcut olan delillere uygunluk taşıması el-Eş'arî'nin halen nass merkezli bir anlayış çerçevesinde hareket ettiğine delil gösterilebilir.

İki eser arasındaki metod yönünden benzer ve farklılıkların ortaya konması gerekli olduğu gibi bu eserler arasında fikri açıdan meydana gelen değişim noktaları da ortaya konmalıdır. el-Eş'arî, bu iki eserde savunduğu fikirler açısından köklü bir değişim yaşamamıştır. *el-İbâne*'de savunduğu fikirler ne ise hemen hemen aynısını savunmuştur. Sadece imanın tarifi konusunda, *el-İbâne*'de tasdike ek olarak ameli de ifade etmiştir. El-Lüma'da ise bundan biraz farklı olarak ameli zikretmeden imanı tarif etmeye çalışmıştır.¹⁰³

Her iki eserde de mevcut olan el-Eş'arî ye ait fikirleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Allah vardır, birdir ve mahlukata benzemez. Onun için ezeli sıfatlar vardır. Bu sıfatlar onun zatının ne aynısıdır, ne de gayrisidir.¹⁰⁴

2- Kur'an, Allah'ın kelimidir ve yaratılmamıştır.¹⁰⁵

3- Allah'ın iradesi diğer yaratılmışları da kapsar.¹⁰⁶

4- Kıyamet günü gözler ile Allah'ı görmek mümkündür.¹⁰⁷

5- İnsanın fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kesb, zorlama olmaksızın kudret ile fiilin vuku bulmasıdır.¹⁰⁸

6- İstitaat, fiil üzerinde ortaya çıkan kuvettir.¹⁰⁹

¹⁰³ İman konusundaki bu farklı tarifler için bkz. el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 78; *el-İbâne*.s. 49.

¹⁰⁴ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 15; *el-İbâne*, s. 113.

¹⁰⁵ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 23; *el-İbâne*, s. 92.

¹⁰⁶ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 31; *el-İbâne*, s. 122.

¹⁰⁷ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 34; *el-İbâne*, s. 58.

¹⁰⁸ el-Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 43; *el-İbâne*, s. 132.

7- Lütuf Allah'ındır. Kafir, Allah isterse iman eder. Onun, ahirette çocuklara azap etmesi mümkündür.¹¹⁰

8- Ehl-i kible den tüm tevhid sahipleri cennetlidir.¹¹¹

9- Hz. Peygamber'in (sav) ardından Hz. Ebubekir'in imameti konusunda genel bir kabul vardır.¹¹²

Savunulan mantığa ruh veren temel yaklaşımlar yönünden, bu eserler arasında benzerlik, en çok dikkat çeken nokta olarak kabul edilebilir. Allah anlayışına dair anlatımları tenzihe dayalı olan *el-İbâne*'deki delillerin birbirine mantıksal uyumu el-Luma'da da kendisini hissettirmektedir. Genel itibari ile ortaya konulmaya çalışılan fikirlerin temel algılayışı her ikisinde de benzer bir görünüm arz etmesi el-Eş'arî'nin dini yaklaşımında temel mantığını değiştirmedeği anlaşılabilir.

el-Eş'arî sonraki dönemlerde yazmış olduğu el-Luma adlı eserinde daha önceki zamanlarda yazmış olduğu *el-İbâne*'ye göre metot açısından değişiklik yapmışsa da sahip olduğu dini yaklaşımlar yönünde herhangi bir değişim yaşamadığı söylenebilir. Bu zeminde konu ele alınır, el-Luma'da el-Eş'arî kendi anlayışını oluştururken fikri açıdan *el-İbâne*'yle hemen hemen aynı çizgiyi devam ettirdiği söylenebilir. Fakat yöntem açısından kendi mezhebi anlayışına hakim olacak kelami algılayışı *el-İbâne*'ye göre ciddi bir değişimle sonuçlandırmış olduğu tespiti yapılabilir. Bu, *el-İbâne*'deki kelami yöntemin el-Eş'arîlik anlayışı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı anlamına gelmez. El-Luma'da mevcut olan kelami yöntemin kendisini çok fazla hissettirmeyecek bir şekli *el-İbâne*'de de mevcuttur. *el-İbâne*'de ruyet meselesi tartışılırken "var olmanın mantıksal bir zorunlulukla görünmeyi gerektireceği ilkesinden" yola çıkılarak kanıtlamaya çalışılmaktadır.

Sonuç olarak, *el-İbâne*'de mevcut olan kelami yöntem daha sonraları kendisini tamamen gün yüzüne çıkararak, el-Luma'yı oluşturan yöntem haline geldiği ifade edilebilir. Bu, el-Eş'arîlik anlayışının oluşumunda fazlaca kendini hissettirmeyen *el-İbâne*'ye ait etkilerin var olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, *el-İbâne*'de mevcut olan selefi tarzdaki kelami anlayış da el-Luma'da savunulan fikirlerin temel ekseni olarak devam ettiği ifade edilebilir.

¹⁰⁹ el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 57.

¹¹⁰ el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 73-74; *el-İbâne*, s. 46.

¹¹¹ el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 78.

¹¹² el-Eş'arî, *el-Lüma*, s. 73; *el-İbâne*, s. 168.

SONUÇ

İslam dünyası, Hz. Peygamber'in (sav) vefatının hemen ardından kendisini yoğun farklılıkta bir fikir çeşitlenmesi içerisinde buldu. Hz. Peygamber (sav) o zamana kadar tarihin çokça şahit olmadığı dini bir atmosferi insanların yaşam alanına getirmişti. Onun döneminde O'na inanan insanlar dini yaşama ve anlama noktasında önem arz edecek derecede herhangi bir problemle çok fazla muhatap olmamıştı. Karşılaştıkları her sorunun ikna edici cevabına ulaşma imkanı, onların her türlü düşünsel ihtiyacını karşılamaktaydı. Hz. Peygamber'in (sav) vefatı, o dönemin insanları için çok uzun tarihsel bir sürecin yoğunlaşması ve tüm yaşamı bütünüyle kapsayacak sistematığe sahip olmayan İslami düşüncelere karşı yeni bir anlama mücadelesi verme gereğini doğurdu. Bu da İslam dünyası için uzun bir süre suların durulmayacağı ve fikri mecranın ne olacağına yönelik mücadeleye kaynaklık edecek bir sürecin oluşmasına neden oldu.

Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra İslam dünyasının yaşadığı fikri yapı kazanma sürecinde, Eşarilikin, bu süreci tanımlamada önemli bir noktayı teşkil ettiği herkesçe kabul edilebilecek bir gerçeklikte görünmektedir. Bu fikrin sahibi olan el-Eş'arî, Müslümanların kendi dinlerini anlayıp yaşama geçirmek için verdikleri fikri mücadelede kendi döneminden sonrasına etkiler yaptığı ve hala etkilerinin zihinlerde yoğun bir şekilde olması bu konuyu önemli hale getirmektedir. Bu açıdan "*el-İbane adlı eseri örneğine göre el-Eş'arî'nin kelamcılığı*" adlı konuyu ele alıp, el-Eş'arî'nin zihni yapısının oluşumunda dönüm noktasını teşkil eden *el-İbâne*'nin yazılma ve içeriğindeki düşünsel yapının Eşarilik açısından nasıl bir etki ürettiğini tespit etmek amacıyla bu çalışmada bulunduk. Bununla, el-Eş'arî'nin zihin dünyasının oluşumunda etkili olan tarihsel etkenleri ve kendince ürettiği mantıksal yapıyı göz önüne sermeye çalıştık. el-Eş'arî, Mutezile'den ayrılan biri olması hasebiyle onun daha önceki fikirleri ve yaşadığı değişimi anlamak için bu konularla ilgili eserlere başvurduk. O'nun hayatını anlatan ve onun anlayışını değerlendirmeye çalışan eserlerde bizim için destek kaynaklar oldu.

Bu çalışmamızda el-Eş'arî ve eseri olan *el-İbâne*'yle ilgili olarak metod ve düşünsel yapı noktasında bazı sonuçlara ulaştık. Bu sonuçlara ulaşmada kelami tartışmaların yoğun bir şekilde tartışıldığı onun iki eseri olan *el-İbâne* ve el-Luma bizim için temel kaynak noktaları oldular. Aynı zamanda, onun daha önceki fikrinin kaynağı olan Mutezile'yi anlamaya çalışarak değişiminin mantıksal açıklamasına başvurmanın gerekli hale geldiğini

gördük. Bunun sayesinde el-Eş'arî'deki fikirlerin kaynağı olan daha önceki fikirsel süreçlerin onun üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmaya çalıştık.

İlk önce, el-Eş'arî'nin Mutezileden ayrıldıktan sonra yazdığı ilk eserinde fikren selefi geleneğine kaydığını, buna rağmen hala Mutezileden yöntem olarak kopmadığını saptadık. Böylece, Mutezile mantığından çıkmış olan kelami yöntemi kullanarak onlara karşı Ahmed b. Hanbel ve savunucularının fikirlerini kanıtlamaya çalışması el-Eş'arî'yi anlamada önemli bir nokta oldu. Bunların sonucunda, el-Eş'arî'nin, çalışmamıza konu olan eseri yazarak kelim tarihinde yeni bir tarza kaynaklık ettiğini gördük. O'da selefin, daha önceki dönemlerde kelama tamamen karşı iken el-Eş'arî ile birlikte bu alana alışmaya başladığı, hatta muhalif anlayışlarına cevap vermede bu yöntemle başvurmak durumunda kaldığı noktasını tespit etmekte. İbni Teymiye'nin selef anlayışını savunmaya çalışırken kelim yöntemine başvurmak durumunda kalmasının selefi anlayışta el-Eş'arî'nin başlattığı kelami yöntemle başvurmak gereğini duyması buna açık bir örnek olarak kabul edilebilir. Hz. Peygamber'in (sav) dönemine ait olan o samimiyet geleneğini kendine dayanak etmiş ve bundan da dinin temel noktalarına bakış açısı üretmiş Selefilik, gittikçe bazı değişimlere açık hale gelmiştir. Bir süre sonra onlar da kelami tartışmalara kapılarak selefilik dışı karşı kendisini koruma olarak edindiği tartışmalara girmeme zırhını kaybettiğini söylemek mümkün görünmektedir.

el-Eş'arî bir süre sonra el-Luma'yı yazıp bu eserde daha önceki eseri olan *el-İbâne*'ye göre yönteminde ve bazı konulardaki fikirlerinde değişikliğe gittiği izlenimini vermektedir. Bununla *el-İbâne*'de var olan selefi yöntemi terk etmiş ve Mutezilenin sahip olduğu kelami yöntemle dönerek kendisine ait eklektik bir yapı görünümünü arz eden yeni bir kelami anlayış ortaya koymuştur. Bundan yola çıkarak el-Eş'arî, Mutezile ile selefilik arasındaki çatışma noktalarını Mutezile'nin kelim metodunu kullanarak selefilik lehine ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Böylece İslam dünyasının yaşadığı ya Mutezile ya Selefilik ikilemini aşmasına katkıda bulunmaya çalışarak Müslümanların ürettiği iki yön-deki fikirsel zenginliği sentezlemiş olduğu ifade edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamid, İrfan,

"*el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan,*" DİA., İstanbul, 1995

Ahvâzî,

Mesâlibu İbn Ebi Bişr el-Eş'arî, XII, Neşr. Michel Allard, 1970

Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit,

Târihü 'l-Bağdâd, Kahire 1931.

el-Câbirî, Muhammed Âbid,

Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, çev. Burhan Koroğlu, İstanbul, 2000,

Doğan, Lütfü,

Ehli Sünnet Kelamında el-Eş'arî Mektebi, Ankara, 1961.

Ebu Zehra, Muhammed,

İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi, çev. Sıbgatullah Kaya, İstanbul: Şura Yay 1999.

Eş'arî, Ebu Hasan Ali b. İsmail.

Makâlâtü 'l-İslâmiyyin ve 'İhtilâfû 'l-Musâllîn, Beyrut 1999.

el-Lüma fi Redd ala Ehl-i Zeyğ ve 'l-Bida

Risâle fi İstihsani 'l-Havz fi ilmi 'l-Kelâm, haz. Muhammed Zannavi, Beyrut. 2000.

el-İbâne an Usûli 'd-Diyane, haz. Beşir mahmud Uyun, Riyad 1993.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed.

İlcâmu 'l-Avam an İlmi 'l-Kelâm, Beyrut 2000.

Gökçe, Birsen,

Toplumsal Bilimlerde Araştırma, Ankara 1992.

İbn Asakir,

Tebyînü Kezibi 'l-Müfteri fi ma Nüsibe ilâ İmam Ebi Hasan el-Eş'arî. haz. Hasan b. Ali el-Kevserî & Abdülbaki Cezairî, Şam 1990.

İbn Hallikân, Şemsuddin Ebu'l Abbas Ahmed b. Muhammed el- Bermekî,

Vefayâtü 'l-Âyân, , C.I-XXIX, Mısır, 1996.

İbn Nedim,

el-Fihrist, Beyrut 2000.

- Nisâbûrî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî,
es-Sahîh, C. I-V, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, İstanbul: Çağrı Yay. (1981)
- Subkî, Ebu Nasır Abdurrahman,
Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-Kübrâ, C. I-VI, Kahire 1992.
- Taşyapan, Mahmut,
Ebu'l Hasan el-Eş'ari'nin "el- İbâne an Usuli'd-diyâne" adlı eserin tercümesi ve "Efâl-i İbâd" konusunun değerlendirilmesi, Kayseri, 1995
- Topaloğlu, Bekir,
Kelâm İlmi Giriş, İstanbul 1981.
- Watt, W. Montgomery,
İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yay. 1981.
- Yıldız, Hakkı Dursun,
Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya , 1994